
Conditioes voor natuurinclusief handelen

Analyse van vier praktijken van natuurinclusief ondernemen

J.M.J. Farjon, A.L. Gerritsen, J.L.M. Donders, F. Langers & W. Nieuwenhuizen

| WOt-technical report 121

WAGENINGEN
UNIVERSITY & RESEARCH

Condities voor natuurinclusief handelen

Dit Technical report is gemaakt conform het Kwaliteitsmanagementsysteem (KMS) van de unit Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu, onderdeel van Wageningen University & Research.

De WOT Natuur & Milieu voert wettelijke onderzoekstaken uit op het beleidsterrein natuur en milieu. Deze taken worden uitgevoerd om een wettelijke verantwoordelijkheid van de Minister van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit (LNV) te ondersteunen. We zorgen voor rapportages en data voor (inter)nationale verplichtingen op het gebied van agromilieu, biodiversiteit en bodeminformatie, en werken mee aan producten van het Planbureau voor de Leefomgeving zoals de Balans van de Leefomgeving.

Disclaimer WOt-publicaties

De reeks 'WOt-technical reports' bevat onderzoeksresultaten van projecten die kennisorganisaties voor de unit Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu hebben uitgevoerd.

Dit onderzoek is uitgevoerd in opdracht van het Planbureau voor de Leefomgeving (PBL). Het PBL is een inhoudelijk onafhankelijk onderzoeksinstituut op het gebied van milieu, natuur en ruimte, zoals gewaarborgd in de Aanwijzingen voor de Planbureaus, Staatscourant 3200, 21 februari 2012.

Dit onderzoeksrapport draagt bij aan de kennis die verwerkt wordt in meer beleidsgerichte publicaties zoals Natuurverkenning, Balans van de Leefomgeving en andere thematische verkenningen.

Het onderzoek is gefinancierd door het ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit (LNV)

Conditioes voor natuurinclusief handelen

Analyse van vier praktijken van natuurinclusief ondernemen

J.M.J. Farjon, A.L. Gerritsen, J.L.M. Donders, F. Langers & W. Nieuwenhuizen

Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu

Wageningen, oktober 2018

WOt-technical report 121

ISSN 2351-2739

DOI: 10.18174/461494

Referaat

J.M.J. Farjon, A.L. Gerritsen, J.L.M. Donders, F. Langers & W. Nieuwenhuizen (2018). *Conditie voor natuurinclusief handelen. Analyse van vier praktijken van natuurinclusief ondernemen*. Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu, WOt-technical report 121. 94 blz.; 12 fig.; 72 ref; 2 Bijlagen.

In dit rapport wordt ingegaan op de vraag welke condities bepalen of maatschappelijke initiatieven van bedrijven en burgers meer natuurinclusief worden en welke opties er zijn om de kansen voor opschaling te vergroten. Het onderzoek heeft zich beperkt tot natuurinclusieve maatschappelijke initiatieven en in het bijzonder die van ondernemers en ondernemingen. Het onderzoek focuste vervolgens op initiatieven in vier economische domeinen: natuurinclusieve landbouw, de stadslandbouw, de bouw en de verblijfsrecreatieve sector. Dit zijn niet zo zeer cases als op zichzelf waardevolle praktijken waar conclusies op geformuleerd zijn. In aanvulling daarop zijn ook overkoepelende conclusies en aanbevelingen geformuleerd. Hiervoor is gebruik gemaakt van een combinatie van de transitie- en beleidsarrangementenbenadering als analytisch kader. Het onderzoek betreft een exploratieve studie op basis van documenten-analyse, interviews en groepsgesprekken met betrokkenen die de ontwikkelingen op gebied van natuurinclusief handelen binnen hun sector overzien en die verder gaat dan afzonderlijke initiatieven. De hoofdconclusies van de overkoepelende analyse zijn 1) dat de opschaling van natuurinclusiviteit in economische sectoren gebaat is bij een door overheden en bedrijven omarmde strategische visie en 2) dat een netwerkende en responsieve overheid de samenwerking tussen bedrijven en maatschappelijke actoren kan bevorderen.

Trefwoorden: natuurinclusief ondernemen, maatschappelijk initiatief, natuurinclusieve landbouw, stadslandbouw, natuurinclusief bouwen, duurzaam landgebruik, transitie.

Abstract

J.M.J. Farjon, A.L. Gerritsen, J.L.M. Donders, F. Langers & W. Nieuwenhuizen (2018). *Conditions for nature-inclusive practices. Analysis of four types of nature-inclusive businesses*. Statutory Research Tasks Unit for Nature & the Environment, WOt Technical Report 121. 94 pp; 12 fig.; 70 ref.; 2 Appendices.

This report examines which conditions determine whether or not businesses and individuals will make their activities more nature-inclusive and what options there are to improve the opportunities for scaling them up. The study was limited to nature-inclusive social initiatives, in particular those taken by businesses and entrepreneurs, focusing on initiatives in four economic domains: nature-inclusive farming, urban agriculture, the construction industry and the holiday accommodation sector. The initiatives examined are not cases studies as such, but more in the way of interesting practices from which conclusions can be drawn. To supplement this, some overarching conclusions and recommendations have also been formulated. The analytical framework used in the study was a combination of the transition and policy arrangement approaches. The research was an explorative study based on a document analysis, interviews and group discussions with stakeholders who have a good grasp of the trend in nature-inclusive practices in their sectors, rather than detailed knowledge of specific initiatives. The main conclusions of the overarching analysis are: 1) that the scaling up of nature-inclusiveness in economic sectors would benefit if businesses and government embraced a strategic vision, and 2) that a networking and responsive government can promote cooperation between businesses and social actors.

Keywords: nature-inclusive business, social initiative, nature-inclusive farming, urban agriculture, nature-inclusive construction, sustainable land use, transition

Auteurs: Hans Farjon (WOT Natuur & Milieu; tot 1 januari 2018); Alwin Gerritsen, Josine Donders, Fransje Langers en Wim Nieuwenhuizen (WENR)

© 2018 **Wageningen Environmental Research (WENR)**

Postbus 47, 6700 AA Wageningen
Tel: (0317) 48 07 00; e-mail: alwin.gerritsen@wur.nl

Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu

Postbus 47, 6700 AA Wageningen
Tel: (0317) 48 54 71; e-mail: info.wnm@wur.nl

De reeks WOt-technical reports is een uitgave van de unit Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu, onderdeel van Wageningen UR. Dit report is verkrijgbaar bij het secretariaat. De publicatie is ook te downloaden via www.wur.nl/wotnatuurenmilieu

Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu, Postbus 47, 6700 AA Wageningen
Tel: (0317) 48 54 71; e-mail: info.wnm@wur.nl; Internet: www.wur.nl/wotnatuurenmilieu.

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden veelevoudig en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. De uitgever aanvaardt geen aansprakelijkheid voor eventuele schade voortvloeiend uit het gebruik van de resultaten van dit onderzoek of de toepassing van de adviezen.

Woord vooraf

Dit WOT-technical rapport is een van de bouwstenen voor het onderdeel 'Natuur en maatschappij' in de Balans van de Leefomgeving 2018 van het Planbureau voor de Leefomgeving (PBL). Het onderzoek gaat in op de vraag welke condities bepalen of maatschappelijke initiatieven van bedrijven en burgers meer natuurinclusief worden en welke opties er zijn om de kansen voor opschaling te vergroten.

Het rapport is samengesteld door:

- Hans Farjon – onderzoek naar bouwsector en verblijfsrecreatieve sector (projectleiding 2017)
- Alwin Gerritsen – onderzoek naar natuurinclusieve landbouw, opzet van analysekader, (projectleiding 2018)
- Josine Donders – onderzoek naar de stadslandbouw
- Fransje Langers – onderzoek naar de bouwsector
- Wim Nieuwenhuizen – onderzoek naar natuurinclusieve landbouw en stadslandbouw

Het onderzoek is begeleid door:

- Hendrien Bredenoord - PBL
- Saskia van Broekhoven - PBL (1)
- Didi van Dooren – PBL (2)
- Pim Vugteveen (1)
- Joep Dirkx – WUR (1)
- Martin Goossen – WUR (2)

(1) Alleen eerste deel onderzoek; (2) alleen tweede deel van het onderzoek

De onderzoeksresultaten rusten voor een groot deel op interviews en groepsgesprekken. In totaal zijn op deze wijze bijna 50 individuen bij dit onderzoek betrokken geweest.

Het rapport is gereviewed door Dana Kamphorst (Wageningen Environmental Research).

Wij danken allen zeer voor hun waardevolle betrokkenheid bij dit onderzoek.

Alwin Gerritsen, Josine Donders, Fransje Langers, Wim Nieuwenhuizen en Hans Farjon
Juli 2018

Inhoud

Woord vooraf	5
Samenvatting	9
Summary	13
1 Inleiding	17
1.1 Aanleiding	17
1.2 Doel	17
1.3 Probleemstelling	18
1.4 Leeswijzer	18
2 Opzet van het onderzoek	21
2.1 Onderzoeksontwerp	21
2.2 Analyse kader	22
2.2.1 Transities en strategisch niche-management	22
2.2.2 Arrangementen	24
2.3 Werkwijze	25
3 Natuurinclusieve landbouw	27
3.1 Inleiding	27
3.2 Ontwikkeling op hoofdlijnen	27
3.2.1 Algemeen	27
3.2.2 Basisniveau en verdienmodel	30
3.2.3 Transitie	32
3.3 Ontwikkelingssporen	32
3.3.1 Introductie	32
3.3.2 Initiatieven in de reguliere keten	33
3.3.3 Initiatieven rondom alternatieve ketens	35
3.3.4 Regionale innovatie	35
3.3.5 Landelijk netwerk	37
3.3.6 Autonome initiatieven	38
3.4 Leerpunten	39
3.4.1 Kansen	39
3.4.2 Barrières	40
3.4.3 Opties voor versterking	41
3.5 Conclusies	42
4 Stadslandbouw	43
4.1 Inleiding	43
4.2 Ontwikkeling op hoofdlijnen	43
4.3 Ontwikkelingsporen	44
4.3.1 Korte ketens	44
4.3.2 Het leveren van maatschappelijke diensten	46
4.4 Leerpunten	47
4.4.1 Korte keteninitiatieven	47
4.4.2 Levering van maatschappelijke diensten	48
4.4.3 Opties voor versterking	49
4.5 Conclusies	49

5	Natuurinclusief bouwen	51
5.1	Inleiding	51
5.2	Ontwikkeling op hoofdlijnen	51
5.2.1	Het begrip natuurinclusief bouwen in beleid	51
5.2.2	Natuurinclusief bouwen in historisch perspectief	52
5.3	Ontwikkelingssporen	53
5.3.1	Introductie	53
5.3.2	Het bouwbesluit	54
5.3.3	Ontheffingen & gedragscodes natuurwetgeving	54
5.3.4	Uitvraag groene gebouwen	56
5.3.5	Verevening rood-groen	57
5.4	Leerpunten	58
5.4.1	Het bouwbesluit	58
5.4.2	Ontheffingen & gedragscodes natuurwetgeving	59
5.4.3	Uitvraag groene gebouwen	60
5.4.4	Verevening rood-groen	62
5.5	Conclusies	62
5.5.1	Nog geen breed verhaal over natuurinclusief bouwen	62
5.5.2	Omgevingsvisies bieden mogelijkheden voor opschaling natuurinclusief bouwen	62
5.5.3	Ruimte voor experimenteren en elkaar inspireren is belangrijk	63
5.5.4	Gebrek aan financiering voor monitoring beperkt natuurinclusief renoveren	63
6	Natuurinclusieve verblijfsrecreatie	65
6.1	Inleiding	65
6.2	Ontwikkelingen in de relatie tussen verblijfsrecreatie en natuur	65
6.3	De Zeeuwse Kustvisie	67
6.3.1	De Zeeuws-Vlaamse kust	67
6.3.2	Het proces	68
6.3.3	Belangrijkste resultaten	68
6.4	Leerpunten	70
6.4.1	Kansen	70
6.4.2	Barrières	71
6.4.3	Opties voor versterking	72
6.5	Conclusies	73
7	Conclusies	75
7.1	Hoofdboodschappen	75
7.2	Natuurinclusief handelen in detail	76
7.2.1	Natuurinclusief als discourse	76
7.2.2	Coalities, actoren en samenwerking	78
7.2.3	Hulpbronnen	79
7.2.4	Spelregels	80
7.3	Typering transitie en handelingsopties	80
	Literatuur	83
	Verantwoording	87
Bijlage 1	Organisaties die hebben deelgenomen aan interviews en groepsgesprekken	89
Bijlage 2	Interviewopzet	91

Samenvatting

Het ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit heeft het Planbureau voor de Leefomgeving (PBL) gevraagd voor de Balans van de Leefomgeving 2018 het thema natuur en maatschappij uit te werken. Hiertoe hebben het PBL en Wageningen Universiteit & Research een beleidsstudie uitgevoerd. Dit rapport doet verslag van een onderzoek dat voor deze beleidsstudie is uitgevoerd.

Het thema natuur en maatschappij is actueel omdat het Nederlandse natuurbeleid in een transitie verkeert. Er wordt een verdergaande vermaatschappelijking van het natuurbeleid nagestreefd om zowel natuurdoelen te realiseren als ook om het maatschappelijk en politiek draagvlak te behouden en te versterken. Dit beleid is in de Rijksnatuurvisie 'Natuurlijk verder' en het Natuurpact verwoord. Naast behoud en versterking van biodiversiteit zet het beleid in op het versterken van de maatschappelijke betrokkenheid bij natuur en het versterken van de relatie tussen natuur en economie. De vraag is hoe deze maatschappelijke betrokkenheid eruitziet, wat maakt dat initiatieven van burgers, bedrijven of NGO's zich wel of niet tot wasdom en opschaling kunnen komen en wat we daarvan mogen verwachten in termen van natuur, draagvlak en vergroening van de economie.

Het doel van het onderzoek is in beeld te brengen wat de condities zijn voor het tot wasdom komen en opschalen van praktijken van natuurinclusief handelen vanuit transitieperspectief, met een focus op factoren waar overheden invloed op hebben. Het onderzoek heeft zich beperkt tot natuurinclusieve maatschappelijke initiatieven en in het bijzonder die van ondernemers en ondernemingen. Het gaat in dit rapport dus in feite om natuurinclusief ondernemen en niet om burgerinitiatieven. Tot deze inperking is besloten omdat burgerinitiatieven waar economische overwegingen een minder belangrijke rol spelen al relatief veel zijn onderzocht. Het onderzoek focuste vervolgens op initiatieven in vier economische domeinen. Dit omdat de inhoud en dynamiek van natuurinclusief ondernemen afhankelijk is van de inhoud en de dynamiek van wat het ondernemen behelst, zoals het produceren en verkopen van huizen, voedsel of vakantiewoningen. De onderzochte economische domeinen zijn: natuurinclusieve landbouw, de stadslandbouw, de bouw en de verblijfsrecreatieve sector.

Het onderzoek richtte zich op vier vragen:

1. *Hoe ontwikkelt zich het natuurinclusief handelen in de landbouw, de stadlandbouw, de bouw en de verblijfsrecreatie?*
2. *Waar staat de beweging naar natuurinclusief handelen voor? Welke discoursen en ontwikkelingsporen krijgen vorm, wat is de dynamiek tussen de verschillende discoursen?*
3. *Wat zijn de grootste kansen en barrières voor verdere opschaling van natuurinclusief handelen?*
4. *Welke opties zijn er om de kansen te vergroten?*

Het onderzoek betreft een exploratieve studie op basis van documentenanalyse, interviews en groepsgesprekken met betrokkenen die de ontwikkelingen op gebied van natuurinclusief handelen binnen hun sector overzien en die verder gaat dan afzonderlijke initiatieven (gebiedscases). Centraal in de aanpak staan vier voorbeelden van natuurinclusief handelen: natuurinclusieve landbouw, stadslandbouw, natuurinclusief bouwen en verblijfsrecreatie en natuur, waarbij de laatste zich in het bijzonder op de Zeeuwse Kustvisie richt. Dit zijn niet zozeer cases als op zichzelf waardevolle praktijken waar conclusies op geformuleerd zijn (niet in deze samenvatting). In aanvulling daarop zijn ook overkoepelende conclusies en aanbevelingen geformuleerd. Hiervoor is gebruik gemaakt van een combinatie van de transitie- en beleidsarrangementenbenadering als analytisch kader. Eerst worden conclusies per praktijk van natuurinclusief handelen beschreven, alvorens in te gaan op de overkoepelende conclusies.

Natuurinclusieve landbouw

Natuurinclusieve landbouw is een visie op een andere richting van de ontwikkeling van de landbouw, dan de (nog) dominante beweging rondom schaalvergroting, intensivering en specialisering. De beoogde transitie komt tot ontwikkeling via initiatieven in bestaande en nieuwe ketens, in netwerken,

---

in regionale innovatietrajecten en deels ook in grotendeels losstaande en autonome initiatieven. Het is voor de agrarisch ondernemer en voor ketenbedrijven niet eenvoudig om van de bestaande paden af te wijken doordat ze via vele manieren gebonden zijn aan de huidige praktijk. Allereerst geldt voor agrarisch ondernemers dat investeren van tijd en geld in een natuurinclusieve productiewijze het inkomen en verplichtingen naar de bank onder druk zet. Ten tweede is de huidige voedselketen zodanig efficiënt georganiseerd dat initiatieven die zich richten op de verkorting van de keten tussen producent en consument vooralsnog nauwelijks kunnen opschalen. Ten slotte zorgt de druk op de prijs dat meer partijen binnen de reguliere keten de meerwaarde die de consument voor een natuurinclusief product mogelijk wil betalen naar zich toe willen trekken. Er zijn wel kansrijke ontwikkelingen zoals bij sommige A-merken en huisk merken die meer natuurinclusieve producten willen gaan leveren, maar de tijd zal leren in hoeverre deze zich verder ontwikkelen.

Hoewel er langs de verschillende behandelde sporen er een grote dynamiek is op de ontwikkeling van natuurinclusieve landbouw zijn er ook nog volop uitdagingen. De transitie is de nichefase nog niet voorbij. Voor de handelingsopties voor overheden is het vooral van belang om de dynamiek rondom natuurinclusieve landbouw op gang te krijgen, te houden en te ondersteunen. Die dynamiek bevindt zich in alle in dit hoofdstuk behandelde sporen. We hebben vier handelingsopties geïdentificeerd:

1. Werken aan een aangepaste ketenordering.
2. Vergroening Gemeenschappelijk Landbouw Beleid.
3. Strategische visie op natuurinclusiviteit expliciteren en implementeren.
4. Het nadrukkelijker richten van kennisontwikkeling en netwerkvorming op opschaling. Ook hier hoort een visie en implementatietraject bij.

Hierbij is het van belang om concrete activiteiten vooral in interactie met betrokkenen vorm te geven, aangezien in de fase waarin de transitie zich nu bevindt het de centrale opgave is om dynamiek op gang te krijgen en te houden alvorens er tot opschaling en institutionalisering van natuurinclusieve landbouw overgegaan kan worden.

Stadslandbouw

Idealen van de initiatiefnemers van de onderzochte stadslandbouwactiviteiten blijken het belangrijkste motief te zijn om te starten met stadslandbouw. Initiatiefnemers willen een bijdrage leveren aan de verduurzaming van het voedselsysteem of aan sociale cohesie, integratie, educatie of bewustwording. Daarbij zien ze stadslandbouw als een middel om hieraan bij te dragen. Dit doen zij door ofwel te focussen op korte ketens, dan wel door zich te richten op maatschappelijke diensten. Natuur speelt in de initiatieven vooral een instrumentele rol. Initiatiefnemers zien het namelijk als middel voor het vergroten van het welbevinden van mensen. Daarbij gaat het niet altijd over het fysieke groen, het kan ook gaan om onze afhankelijkheid van natuur in relatie tot voedselproductie.

Gemeenten spelen een belangrijke faciliterende rol in de opstart van stadlandbouwinitiatieven door het (tijdelijk) beschikbaar stellen van grond en startsubsidies. Vervolgens heeft de gemeente echter nog een zeer belangrijke rol als regisseur in de gezondheidszorg en de sociale zekerheid. Initiatiefnemers in de stadslandbouw waar de levering van maatschappelijke diensten voorop staat, verwachten een meer proactieve rol, niet alleen waar het gaat om de vereenvoudiging van de uitvoering van de zorg, maar ook waar het gaat om de financiering van andere maatschappelijke diensten.

De onderzochte stadslandbouwinitiatieven hebben moeite om het stadium van experimenteren voorbij te komen. Zowel voor korte keteninitiatieven, als bij initiatieven die maatschappelijke diensten leveren is het, door het ontbreken van goede verdienmodellen, lastig om langjarig voort te bestaan, laat staan dat het lukt om verder te ontwikkelen in omvang en professionaliteit. De oorzaken zijn zeer divers. De grootste barrière lijkt het ontbreken van goede verdienmodellen. Bij korte ketens omdat ze moeten concurreren met het zeer efficiënte en daardoor goedkope reguliere voedselsysteem. Daarbij gaat het niet alleen om prijs, maar ook ontbreekt het korte keteninitiatieven vaak aan mogelijkheden om consumenten hetzelfde gemak, zoals bijvoorbeeld een breed aanbod, te bieden als de reguliere keten. Bij initiatieven die maatschappelijke diensten leveren doordat gemeenten er vaak vanuit gaan dat deze initiatieven met vrijwilligers gerund kunnen worden en dat zij na het verlenen van een startsubsidie zichzelf kunnen bedruipen. Het blijkt moeilijk om betaald te krijgen voor (een deel van) de sociale waarden die stadslandbouw levert.

Natuurinclusief bouwen

Er is nog geen sprake van een breed samenhangend verhaal over wat natuurinclusief bouwen is. Alleen waar het gaat om de praktijk van ontheffingen en gedragscodes en om de praktijk van het ontwikkelen van groene gebouwen zetten bouwondernemingen, natuurorganisaties en overheden samen stappen. Op het bovenplanse schaalniveau acteert de bouwwereld nauwelijks. Bovendien zijn deze partijen nog maar net begonnen om los te komen van het wegvallen van financiering door de rijksoverheid. Hier is de kennismaking met nieuwe actoren, zoals zorgverzekeraars en, in mindere mate, provincies, waterschappen, en hun mogelijk bijdragen aan natuur, nog maar net begonnen.

Het ontbreekt nog aan een samenhangende visie op de betekenis van groen en blauw in stadsontwikkeling en -renovatie. Een aanzet daartoe zit in het programma Groene Metropool van Staatsbosbeheer.

Of de huidige experimenten met groene gebouwen en natuurinclusief renoveren, zoals de uitvraag van groene gebouwen, gedragscodes en soortenmanagement plannen, kunnen uitgroeien tot een gangbare natuurinclusieve praktijk in de bouw zal deels afhangen van de mogelijkheden om eisen voor natuurinclusief bouwen op te nemen in gemeentelijke omgevingsvisies. Ook de mogelijkheden die gemeentelijk omgevingsvisies bieden voor het verder vormgeven van beleid voor gezonde en duurzame steden kan eraan bijdragen dat natuurinclusief bouwen meer gangbaar wordt. Nu zijn de experimenten deels afhankelijk van de inzet van voorlopers bij het bedrijfsleven, natuurorganisaties en overheden. Dat er door verschillende gemeenteraden beleid is vastgesteld dat dit natuurinclusief handelen vereist, is een begin. Met de vaststelling van de Omgevingswet in 2021 komen er mogelijkheden voor gemeenten om dit beleid meer afdwingbaar te maken.

Het bieden van ruimte voor experimenten wordt gezien als belangrijk, zeker nu het natuurinclusief bouwen nog zo aan het begin van de transitie staat. Gemeenten, die als opdrachtgevers bij projectontwikkeling en als opstellers van omgevingsvisies een cruciale rol spelen, werken graag met verspreiding en ontwikkeling van kennis, zoals inspiratieboeken en goede voorbeelden voor ontwerpers en projectontwikkelaars. Verder komt duidelijk naar voren dat elkaar ontmoeten en inspireren als stimulerend wordt ervaren. Uitwisseling van ideeën tussen projectontwikkelaars en natuurorganisaties komt niet vanzelf tot stand, hetzelfde geldt voor stedenbouwkundigen en ecologen binnen een gemeentelijk apparaat. Daarom is het bemoedigend om te zien dat die contacten steeds vaker voorkomen en gewaardeerd worden. Een voorwaarde is wel dat de ontmoeting een praktische inslag heeft en er binnen afzienbare tijd stappen gezet kunnen worden.

Geld blijkt over het algemeen geen wezenlijke belemmering te vormen voor de verdere groei van natuurinclusieve bouwpraktijken. De inpassing van nestelmogelijkheden in gebouwen is geen kostbare zaak, zeker in vergelijking met de kosten die gemoeid zijn met onderzoek voor ontheffingen op de natuurwetgeving, en al helemaal niet als bouwwerkzaamheden onvoorzien stil gelegd moeten worden vanwege de aanwezigheid van wettelijk beschermde soorten. Ook de ontwikkeling van groene gebouwen lijkt vanuit de koopkrachtige vraag vanuit de markt gefinancierd te worden. De bouwwereld geeft wel aan dat het marktaandeel voor dergelijke gebouwen voorlopig klein zal zijn.

Op één punt is de financiering wel een factor die het grootschalig uitrollen van het natuurinclusief renoveren kan frustreren en dit is de financiering van de monitoring: bouwondernemers willen als koplopers de kosten niet dragen voor de volgers. Hiervoor wordt naar de rijksoverheid gekeken, maar dit gebeurt vooralsnog niet. Een impasse over de financiering van een dergelijk monitoringsysteem tussen bedrijfsleven, rijksoverheid en soorten beschermende organisaties is een potentieel gevaar voor succesvolle uitvoering van de gedragscode.

Natuurinclusieve verblijfsrecreatie

Voor natuurinclusieve verblijfsrecreatie is vrijwel uitsluitend naar de Zeeuwse Kustvisie gekeken. Hier speelde dat recreatieondernemers het aanbod aan recreatiewoningen wilden omvormen naar het luxere segment en dat er in combinatie met uitbreiding van vakantieparken er kansen ontstonden voor natuur. De gezamenlijke Kustvisie is het strategische kader die organiseert hoe de economische en ecologische opgave samen kunnen gaan. Het proces waarmee de Zeeuwse Kustvisie is ontwikkeld, kan als inspirerend voorbeeld dienen voor regio's waar een natuurinclusieve ontwikkeling van de

---

verblijfsrecreatie wordt beoogd. Een conclusie over deze visie is dat er bij meer betrokkenen een gevoel van urgentie moet bestaan om te bewegen. Zo zullen er ondernemers moeten zijn die kansen in de markt zien om hun inkomsten te vergroten en hun aanbod te veranderen en daarin kunnen investeren. Bij natuur en landschapsorganisaties is het belangrijk dat zij de voordelen zien om hun doelen te bereiken door mee te denken bij gebiedsveranderingen. Daarbij werkt het goed als overheden denken vanuit de wensen in de maatschappij en daar actief naar op zoek gaan.

Natuurinclusief handelen overkoepelend

De hoofdconclusies van de overkoepelende analyse zijn 1) dat de opschaling van natuurinclusiviteit in economische sectoren gebaat is bij een door overheden en bedrijven omarmde strategische visie en 2) dat een netwerkende en responsieve overheid de samenwerking tussen bedrijven en maatschappelijke actoren kan bevorderen. Hierachter zitten de volgende onderliggende conclusies:

- Het begrip natuurinclusief kan in meer sectoren toegepast worden door het te koppelen aan thema's als gezondheid en klimaatadaptatie.
- De markt voor duurzame producten en license-to-operate vormen belangrijke drijvende krachten voor natuurinclusief initiatief.
- Overheden kunnen meer toewerken om natuurinclusieve activiteiten en gezamenlijke visievorming te realiseren.
- De samenwerking rond natuurinclusief handelen komt op gang.
- Door aan te haken bij netwerken rond natuurinclusieve initiatieven kunnen overheden de transitie op gang brengen en houden.
- Verdienen aan natuurinclusiviteit valt nog niet mee.
- Voor sommige bedrijven is natuur een manier om de marktpositie te versterken.
- Kennis- en innovatiebeleid kan meer betekenen voor natuurinclusief maatschappelijk handelen.
- Opdrachtgevers en afnemers kunnen natuurinclusieve leveringsvoorwaarden stellen.
- De transitie naar natuurinclusiviteit is verder dan het prille experiment maar opschaling is zeker waar het gaat om verdergaande vormen van natuurinclusiviteit nog een grote stap.
- De transitie naar natuurinclusiviteit vraagt om een veranderings- en ontwikkelingsgerichte benadering van alle partijen, maar zeker ook van overheden.

Summary

The Ministry of Agriculture, Nature and Food Quality asked the Netherlands Environmental Assessment Agency (PBL) to elaborate, investigate and report on the theme of 'nature and society' for the Assessment of the Dutch Human Environment 2018. To this end PBL and Wageningen University & Research carried out a policy study. This report concerns a research project carried out as an input to the policy study.

The 'nature and society' theme is particularly relevant now because Dutch nature policy is in a period of transition. The aim is a radical deinstitutionalisation of nature policy, not only to achieve conservation objectives but also to retain and strengthen public and political support. This policy is set out in the government's vision on nature, *The Natural Way Forward (Natuurlijk verder)*, and the Nature Pact (*Natuurpact*). Besides conserving and increasing biodiversity, the aim of the policy is to strengthen social engagement with nature and strengthen the relationship between nature and economy. The question is what forms this social engagement takes, what determines whether or not initiatives by individuals, businesses and NGOs come to fruition and can be scaled up, and what we can expect from them in terms of biodiversity, conservation or contact with nature, as well as public support and greening the economy.

The aim of the research was to identify the conditions that are required to bring socially based nature-inclusive practices to fruition and scale them up with a view to bringing about the transition in nature policy, focusing on factors which government is able to influence. The study was restricted to nature-inclusive social initiatives, in particular those taken by businesses and individual entrepreneurs. This report, therefore, confines itself to nature-inclusive business activities rather than citizens' initiatives, because citizens' initiatives, in which economic considerations play a lesser role, have already been relatively widely investigated. The study focused on initiatives in four economic domains, because the content and dynamics of nature-inclusive business depend on the content and dynamics of the nature of the business activity itself, such as producing and selling houses, food or holiday homes. The four economic domains investigated were: nature-inclusive farming, urban agriculture, the construction industry and the holiday accommodation sector.

The study investigated the following four research questions:

1. *What are the trends in nature-inclusive practices in agriculture, urban agriculture, the construction industry and the holiday accommodation sector?*
2. *What are the aims of nature-inclusive practices? Which discourses and development paths are taking shape and what are the interactions between these discourses?*
3. *What are the biggest opportunities for and barriers to the further upscaling of nature-inclusive practices?*
4. *What options are there to increase these opportunities?*

The research was an explorative study based on a document analysis, interviews and group discussions with stakeholders who have a good grasp of the trend in nature-inclusive practices in their sectors, rather than detailed knowledge of specific initiatives. The study examined four types of nature-inclusive practices: nature-inclusive farming, urban agriculture, nature-inclusive construction, and holiday accommodation and nature – the last focusing in particular on the Zeeland coastal vision policy document (*Zeeuwse Kustvisie*). The initiatives examined are not cases studies as such, but more in the way of interesting practices from which conclusions can be drawn (not included in this summary). To supplement this, some overarching conclusions and recommendations have also been formulated. The analytical framework used in the study was a combination of the transition and policy arrangement approaches. The conclusions for each type of nature-inclusive practice are presented first, followed by the overarching conclusions.

Nature-inclusive farming

Nature-inclusive farming stands for a different development pathway for agriculture than the dominant one of increasing the scale and intensity of production in combination with increasing specialisation. The transition to nature-inclusive farming is supposed to take place via initiatives in existing and new product chains and in networks, through regional innovation processes and partly also in largely stand-alone and autonomous initiatives. For farmers and businesses in existing product chains it is not easy to deviate from the conventional pathways because they are tied into current practices in multiple ways. First, if farmers invest time and money in nature-inclusive production methods they put their incomes and obligations to the bank under pressure. Second, the existing food supply chains are so efficient that initiatives that aim to shorten the chain between producer and consumer have little chance of scaling up, at least at the moment. Finally, the downward pressure on prices is such that multiple parties in conventional product chains will want to take a share of any additional price consumers are willing to pay for nature-inclusive products. There are some promising developments, such as major brands and own-label brands that want to provide more nature-inclusive products, but time will tell how far these intentions are taken forward.

Although the different development paths for nature-inclusive farming examined in the study are highly dynamic, there are also many challenges. The transition has not yet got beyond the niche phase. To give government authorities options for taking action it is particularly important to stimulate, maintain and support a more dynamic environment for nature-inclusive farming. A dynamic environment was found in all the development paths examined. We have identified four options for action:

1. Adapt the structure of product chains.
2. Green the Common Agricultural Policy.
3. Develop a clear strategic vision for nature-inclusiveness and implement it.
4. Focus research and network forming more on upscaling. This also needs a clear vision and implementation pathway.

It is important that concrete activities are given shape in interaction with stakeholders, given that the key task in the current phase of the transition is to stimulate and sustain a more dynamic environment, as only then will it be possible to proceed to the scaling up and institutionalisation of nature-inclusive farming.

Urban agriculture

The most important motives for starting the urban agriculture initiatives examined in the study are the ideals and aspirations of the initiators. They want to contribute to the greening of the food system or improve social cohesion, integration, education or awareness-raising and they see urban agriculture as a means of doing so. They focus on short product chains or providing social services. Nature plays a mainly instrumental role in these initiatives, as initiators see it as a means of raising personal wellbeing. Nature in this context does not have to be a physical green space, but can also involve independence from nature in relation to food production.

Local authorities play an important facilitating role in starting up urban farming initiatives by making land available (either permanently or temporarily) and by providing start-up subsidies. However, municipalities have an extremely important part to play as a coordinator of healthcare and social security. Initiators in urban agriculture with a prominent social services component expect a more proactive role, not only regarding the simplification of the implementation of care services, but also in the financing of other social services.

The investigated urban agriculture initiatives find it difficult to get beyond the experimentation stage. The lack of good revenue models, both for short chain initiatives and for initiatives that deliver social services, makes it difficult to survive for more than a few years, let alone to grow and become more professional. The reasons for this are highly diverse. The biggest barrier appears to be the lack of good revenue models. Short chain initiatives have to compete with highly efficient and therefore cheap conventional food systems; and it is not only the price that is the issue, but also possibilities for offering consumers the same convenience as conventional food producers, such as offering a broad range of products. Initiatives that deliver social services lack good revenue models because local

---

authorities often assume that they can be run by volunteers and once they have been given a start-up subsidy they will be able to keep their heads above water financially. It has proved difficult to obtain payment for all or part of the social value that urban agriculture generates.

Nature-inclusive construction

There is no consistent or comprehensive description of what constitutes nature-inclusive construction. The only progress in this area is with the preparation of exemption procedures and codes of conduct by building contractors, nature conservation organisations and government authorities, and with the design of green buildings. The construction sector does little at any stage before the preparation and implementation of concrete plans. Moreover, these parties have only just started to adapt to the loss of government financing, and are in the process of contacting new players, such as health insurers and to a lesser extent provincial governments and water authorities, and identifying the contributions they could make.

There is as yet no consistent or comprehensive vision on the significance of green/blue networks in urban development and renovation. Steps in this direction have been taken in the Green Metropole programme (*Groene Metropool*) run by Staatsbosbeheer (the government conservation management agency).

Whether or not the current experiments with green buildings and nature-inclusive renovation, such as the tendering process for green buildings, codes of conduct and species management plans, will be able to develop into a standard nature-inclusive practice in the construction industry will depend in part on the possibilities for including nature-inclusive building in municipal environmental strategies. Possibilities for incorporating policies for healthy and sustainable urban living in municipal environmental strategies can also help to bring nature-inclusive building more into the mainstream. At the moment, experiments are partly dependent on the work of pioneers in industry, nature conservation organisations and government. The adoption by several municipal councils of policies requiring nature-inclusive practices is a start. The introduction of the Environment and Planning Act in 2021 will give municipalities options to make these policies more enforceable.

Providing opportunities for experimentation is seen as important, certainly now that nature-inclusive building is still at the beginning of the transition process. Municipalities have a crucial part to play by commissioning development projects and preparing environmental strategies and are keen to develop and disseminate knowledge, for example in the form of inspiration books and examples of good practices for designers and developers. An additional clear lesson is that bringing people together for inspiration has a stimulating effect. The exchange of ideas between developers and nature conservation organisations, or between planners and ecologists within the local authority, does not happen of its own accord, which is why it is encouraging to see that such contacts are occurring more frequently and are appreciated. A condition, though, is that such meetings are about practical matters and can lead to progress within a short time.

In general, money is not a real impediment to the further growth of nature-inclusive building practices. Including for instance nesting facilities for birds in buildings is not a costly business, certainly in comparison with the costs of research to support applications for exemption from the nature conservation legislation, and negligible if construction work has to be held up due to the discovery of a protected species on the site. Also, the purchasing power in the market would seem to be sufficient to finance the costs of developing green buildings, although the construction industry does say that the market share of green buildings is expected to remain small for some time.

However, money can be an impediment to the large-scale roll-out of nature-inclusive renovation when there are insufficient funds for monitoring, because pioneering building contractors are unwilling to bear these costs to the benefit of the late adopters. They look to national government for this funding, but as yet to no avail. An impasse between industry, national government and species protection organisations on the financing of a monitoring system is a potential danger to the successful implementation of the code of conduct.

Nature-inclusive holiday accommodation

For nature-inclusive holiday accommodation we looked almost exclusively at the Zeeland coastal vision document (*Zeeuwse Kustvisie*). The issue here was that recreation businesses wanted to upgrade holiday homes to bring them into the luxury segment of the market and that opportunities for nature would be created in combination with the expansion of the holiday parks. The coastal vision document is the strategic framework that sets out how the economic and ecological objectives can be combined. The way the document was prepared can be an inspiration to regions wanting to adopt policies for the nature-inclusive development of holiday accommodation. One conclusion about the document is that stakeholders must have a sense of urgency to act. There must be several recreation businesses that see market opportunities to increase their turnover and to alter their offer and make the necessary investments. For nature and landscape organisations it is important that they see the advantage of participating in area development processes for achieving their own objectives. In this respect it helps if government authorities think in terms of what people actually want and actively seek to identify the preferences in society.

Nature-inclusive practices – overarching conclusions

The main conclusions of the overarching analysis are: 1) that the scaling up of nature-inclusiveness in economic sectors would benefit if businesses and government authorities embraced a strategic vision, and 2) that a networking and responsive government could promote cooperation between businesses and social actors. These are based on the following underlying conclusions:

- The term nature-inclusive can be applied in various sectors by linking it to themes such as health and climate adaptation.
- The market for sustainable products and having a social licence to operate are important driving forces behind nature-inclusive initiatives.
- Government authorities can do more to develop joint visions and realise nature-inclusive activities.
- Cooperation on nature-inclusive practices is getting underway.
- By participating in networks for nature-inclusive initiatives, government authorities can get the transition going and maintain momentum.
- Turning a profit from nature-inclusive practices is still hard to do.
- For some businesses nature is a way of strengthening their market position.
- Knowledge and innovation policy could do more to support nature-inclusive social practices.
- Clients and customers could draw up nature-inclusive terms and conditions.
- The transition to nature-inclusiveness has moved beyond the early experimental phase, but upscaling is still too big a step – certainly where more far-reaching forms of nature-inclusiveness are concerned.
- The transition to nature-inclusiveness demands a change- and development-oriented approach by all parties, but certainly from government authorities.

---

1 Inleiding

1.1 Aanleiding

Het PBL-werkprogramma voorziet in de publicatie van een Balans van de Leefomgeving in 2018. Het ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit heeft het PBL gevraagd voor deze balans het thema natuur en maatschappij uit te werken. Hiertoe wordt een beleidsstudie uitgevoerd door het PBL en de WUR. Dit technical report is een rapportage die voor deze beleidsstudie is uitgevoerd.

Het thema natuur en maatschappij is actueel omdat het Nederlandse natuurbeleid in een transitie verkeert. Er wordt een verdergaande vermaatschappelijking van het natuurbeleid nagestreefd om zowel natuurdoelen te realiseren als ook om het maatschappelijk en politiek draagvlak te behouden en te versterken. Dit beleid is in de Rijksnatuurvisie 'Natuurlijk verder' en het Natuurpact verwoord. Naast behoud en versterking van biodiversiteit zet het beleid in op het versterken van de maatschappelijke betrokkenheid bij natuur en het versterken van de relatie tussen natuur en economie. Hiermee zou het natuurbeleid van de sectorale aanpak die het in het verleden kenmerkte, een meer facetmatig karakter krijgen. Dit is een beweging die al een tijd speelt, maar nu nadrukkelijk de aandacht krijgt in de Balans van de Leefomgeving. De Rijksnatuurvisie 'Natuurlijk verder' beschrijft een visie waarin (1) bedrijven en burgers meer natuurinclusief gaan handelen, waarbij (2) natuur meer mee lift op andere maatschappelijke doelen als waterveiligheid, gezondheid, duurzame landbouw en klimaatadaptatie. Dit laatste in de vorm van zogeheten natuurcombinaties. Overigens blijft hiernaast ook het 'klassieke', op realisatie van het natuurnetwerk gerichte beleid bestaan. In de Rijksnatuurvisie wordt dit 'klassieke' spoor met de metafoor 'fundament' als basis onder het met 'bouwwerk' aangeduide spoor van vermaatschappelijking en integratie gepositioneerd.

De vraag is hoe dit natuurinclusief handelen vanuit de maatschappij er uit ziet, wat maakt dat initiatieven van burgers, bedrijven of NGO's zich wel of niet tot wasdom en opschaling kunnen komen en wat we daar van mogen verwachten in termen van natuur, draagvlak en vergroening van de economie. Dit rapport is een van de bouwstenen om het tweede deel van deze vraag in de Balans te beantwoorden, namelijk: wat maakt dat initiatieven van burgers, bedrijven of NGO's wel of niet slagen? Om precies te zijn, stellen wij de vraag: welke condities bepalen of natuurinclusieve maatschappelijke initiatieven van bedrijven en burgers tot wasdom kunnen komen en kunnen opschalen en daarmee een bijdrage aan de staat van natuur in Nederland kunnen leveren?

1.2 Doel

Het doel van het onderzoek is in beeld te brengen wat de condities zijn voor het tot wasdom komen en opschalen van natuurinclusieve handelen in de maatschappij, met een focus op factoren waar overheden invloed op hebben.

Het onderzoek heeft zich beperkt tot natuurinclusieve maatschappelijke initiatieven en in het bijzonder die van ondernemers en ondernemingen. Het gaat dus in feite om natuurinclusief ondernemen en niet om burgerinitiatieven. Deze inperking is gekozen omdat burgerinitiatieven waar economische overwegingen een minder belangrijke rol spelen al relatief veel zijn onderzocht (bijvoorbeeld Van Dam *et al.* 2014, Mattijssen *et al.* 2015, Van Dam *et al.* 2016; 2017). Het onderzoek focuste vervolgens op initiatieven in vier economische domeinen. Dit omdat de inhoud en dynamiek van natuurinclusief ondernemen afhankelijk is van de inhoud en de dynamiek van wat het ondernemen behelst (woonwijken bouwen, voedsel produceren, vakantiewoningen bouwen, etc.). De gekozen economische domeinen zijn: natuurinclusieve landbouw, de stadslandbouw, de bouw en de verblijfsrecreatieve sector.

1.3 Probleemstelling

In de Rijksnatuurvisie 2014 is het begrip natuurinclusief handelen geïntroduceerd en omschreven: "Dit woord betekent letterlijk: natuur inbegrepen. Het duidt op een manier van denken en doen waarin natuur altijd wordt 'meegenomen'. Natuurinclusief handelen heeft twee kanten: die van de kans en die van de voorzorg. Door meer gebruik te maken van principes en eigenschappen van de natuur hebben we de kans om beter en goedkoper te werken. En door met voorzorg te werken kunnen we schade aan natuur verminderen of zelfs voorkomen" (p. 19). Daarbij kan het gaan om het denken en doen van overheden, bijvoorbeeld als opdrachtgever voor de aanleg van wegen, maar ook om burgers, bedrijven en non-gouvernementele organisaties. Wat burgers en bedrijven op eigen initiatief willen bijdragen aan de realisatie, omvorming, beheer en behoud van fysiek groen en hoe zij zich organiseren in maatschappelijke samenwerkingsverbanden, is uitvoerig beschreven (Overbeek & Harms 2011, Arnouts *et al.* 2013, Goossen *et al.* 2013, Van Dam *et al.* 2014, Fontein *et al.* 2015, Mattijssen *et al.* 2015, Van Hal *et al.* 2016). Ook de factoren bepalen in hoeverre natuurinclusieve maatschappelijke initiatieven van burgers en bedrijven van de grond komen en zich ontwikkelen is reeds vaker bestudeerd (Overbeek & Harms 2011, Farjon & Arnouts 2013, Goossen *et al.* 2013, Boonstra *et al.* 2014, Van Leenders & Bor 2014, Fontein *et al.* 2015, Overbeek *et al.* 2015, Berkers *et al.* 2016, Smits & Bos 2016, Smits *et al.* 2016, Van Dam, 2016, Van Dam *et al.* 2016, Van Hal *et al.* 2016).

In het bovengenoemde onderzoeken is natuurinclusief handelen veelal geanalyseerd als een maatschappelijk veranderingsproces waarin de betrokkenen vanuit verschillende overwegingen meer natuurinclusief willen gaan handelen maar waar allerlei interne en externe belemmeringen, al dan niet van institutionele aard, kunnen optreden. In de startfase van het veranderingsproces ontstaat een divers palet aan initiatieven die beogen deze belemmeringen te overwinnen door een andere manier van handelen dan gebruikelijk. Die belemmeringen kunnen betrekking hebben op de aard van de samenwerking tussen betrokkenen of met de omgeving, de beschikbaarheid van hulpbronnen zoals vaardigheden, grond of financiën of de spelregels die er gelden binnen het initiatief of de maatschappij (Arnouts *et al.* 2013). Volgens de transitiebenadering (o.a. Markard *et al.* 2012; Van der Hoeven en Horsten 2010; Geels 2002, Rotmans 2003,) ontwikkelen vernieuwende initiatieven – zoals natuurinclusief handelen – zich via een traject van experimenteren in niches om vervolgens zich te verdiepen en te verbreden en daarmee zich een plek te verwerven in de markt, het overheidsbeleid of andere instituties. Door dit zogenoemde opschalingsproces kan een nieuwe gangbare praktijk ontstaan die natuurinclusiever is dan voorheen.

Het hiervoor genoemde onderzoek had veelal een inductief karakter waarbij verschillende casussen zijn geanalyseerd en het opschalen van de bevindingen uit casussen naar generieke conclusies niet altijd eenvoudig was. Het is dus de vraag welke aanvullingen er zijn op dit eerdergenoemde overzicht van kansen en barrières of belemmeringen voor het opschalen van natuurinclusieve maatschappelijke initiatieven voor een overzicht in de Balans voor de Leefomgeving 2018.

In dit onderzoek richt die vraag zich in het bijzonder op natuurinclusieve maatschappelijke initiatieven van (sociale) ondernemingen in de landbouwsector, de bouwsector, de stadslandbouw en de verblijfsrecreatieve sector. In paragraaf 2.1 is deze in overleg met de begeleidingsgroep gemaakte keuze toegelicht.

1.4 Leeswijzer

In hoofdstuk 2 beschrijven we de generieke onderzoeks aanpak en onderzoeksvragen. De resultaten bespreken we per economisch domein: landbouw (hoofdstuk 3), stadslandbouw (hoofdstuk 4), bouw (hoofdstuk 5) en verblijfsrecreatie (hoofdstuk 6). Onder de resultaten gaan we eerst in op de ontwikkelingen in het natuurinclusieve handelen binnen de sector. Na een beschrijving van de ontwikkeling op hoofdlijnen zijn enkele ontwikkelingsporen beschreven. Vervolgens beschrijven we wat geleerd kan worden van kansen, barrières en verbeteropties die uit het onderzoek naar voren zijn gekomen. We sluiten de sectorhoofdstukken af met conclusies waarin de onderzoeksvragen uit

---

paragraaf 2.3 beantwoord zijn. In hoofdstuk 7 zijn de belangrijkste conclusies van het onderzoek naar de vier sectoren op elkaar betrokken en samengevat.

Het rapport bevat in feite vier afzonderlijke cases die na de hoofdstukken 1 en 2 ook zelfstandig leesbaar zijn. Dat is met opzet zo gedaan omdat de inschatting was dat die cases voor de Balans op zichzelf het meest interessant zijn en minder op overkoepelend niveau. Daarom staan de auteurs van die hoofdstukken ook vermeld. Zoals de lezer zal merken, zijn de verschillende hoofdstukken ook wat anders van opzet.

Het concluderende hoofdstuk dient vooral begrepen te worden als conclusies die moesten bijdragen aan het werk van het PBL –WUR-team dat aan het natuur- en maatschappijdeel van de Balans van de Leefomgeving werkte. Bovendien zijn het conclusies over de verschillende voorbeelden van natuurinclusief ondernemen heen. Wie bijvoorbeeld vooral geïnteresseerd is in natuurinclusieve landbouw, kan zich beter beperken tot het betreffende hoofdstuk.

De typen zijn op de driehoek gepositioneerd. De bovenkant van de driehoek wordt ingenomen door natuurinclusief ondernemen. De onderkant van deze driehoek, langs de as $\text{people} \leftrightarrow \text{planet}$, is getypeerd aan de hand van de hoofdgroepen van burgerinitiatieven van Mattijssen *et al.* (2015), namelijk burgerinitiatieven gebruiksgroen, groenpolitiek burgerinitiatieven en burgerinitiatieven voor beheer en ontwikkeling natuur. De andere groepen – sociale bedrijven (bedrijven die voortkomen uit burgerinitiatief en veelal een ideële insteek hebben), gebiedsorganisaties, natuurinclusieve bedrijven en gangbare bedrijven zijn voortgekomen uit de expertkennis en documentenanalyse waar hierboven al melding van gedaan is.

In dit onderzoek is er voor gekozen om te focussen op natuurinclusief ondernemen, omdat hier nog relatief weinig onderzoek naar gedaan is en omdat deze in potentie een grote en/of langdurige impact hebben op natuur in de meest brede zin. Als domeinen van natuurinclusief ondernemen (natuur incorporeren in bedrijfsactiviteiten die een ander primair oogmerk hebben dan natuur, namelijk: producten en diensten tot stand brengen en verkopen) zijn de landbouw, de bouw, de verblijfsrecreatie en de stadslandbouw en gekozen. De eerste drie spelen een belangrijke rol in beleidsdocumenten en –discussies over natuurinclusief ondernemen. Stadslandbouw is hier een uitzondering op. Gezien de ogenschijnlijk logische koppeling met natuurbeleid en de vele initiatieven op dit vlak hebben we deze wel gekozen. Deze bevat naast kenmerken van natuurinclusief ondernemen ook duidelijk kenmerken van sociaal ondernemen, maar daar meer over in hoofdstuk 4.

2.2 Analyse kader

In het onderzoek is geanalyseerd welke factoren het tot wasdom komen van een natuurinclusief handelen bepalen. Dat betekent dat de dynamiek van deze initiatieven is beschreven. De transitie-benadering en in het bijzonder het strategisch niche-management biedt een kader om het begrip tot wasdom komen van natuurinclusieve maatschappelijke initiatieven te operationaliseren. Daarnaast is om de condities voor de ontwikkeling en opschaling van natuurinclusief handelen te bepalen, gebruik gemaakt van een analysekader uit de beleidsarrangementenbenadering om de analyse van natuurinclusieve maatschappelijke initiatieven te structureren.

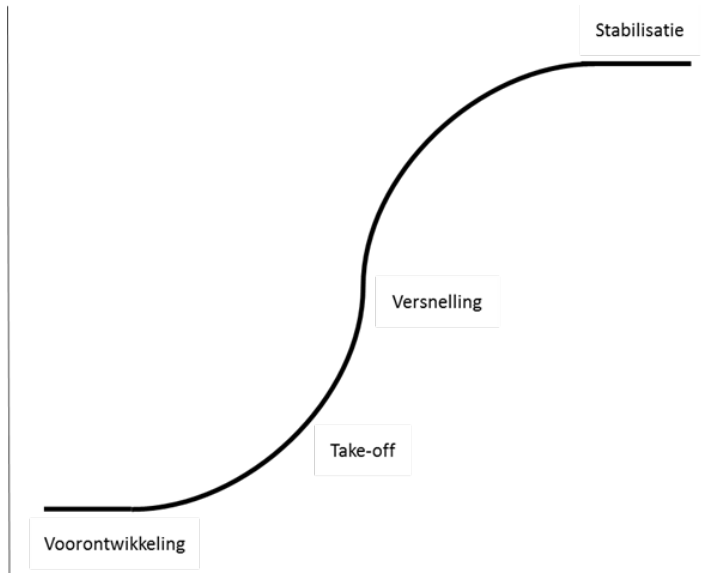
2.2.1 Transitie en strategisch niche-management

Centraal in de transitiebenadering (Markard *et al.* 2012, Geels 2002, Rotmans 2003, Van der Hoeven and Horsten 2010, Rotmans 2012) staat het onderscheid in schaalniveaus van niche, regime en landschap, waarbij transities beginnen als innovatief idee of praktijk (als novelty). In eerste instantie nog klein, en moeilijk te duiden voor anderen. De meeste hiervan zullen nooit breder bekend worden. Sommige novelties worden steviger en beginnen zich verder te ontwikkelen. Als de betreffende vernieuwende praktijk zich breder begint te verspreiden en zich verdiept en zich een positie begint te verwerven op systeemniveau (Van den Bosch en Rotmans, 2008), is er sprake van opschaling in de zin van een overgang van novelty en niche naar verankerde praktijk op regimeniveau (zie figuur 2.2). Het gaat dus om opschaling in systeemtermen en niet per se in termen van marktaandeel; hoewel die wel samen zullen hangen. De overgang van niche naar regime wordt ook wel take-off genoemd. Bij een succesvolle transitie zal deze het bestaande systeem van instituties en praktijken ook veranderen en zal de transitie zich uiteindelijk ook stabiliseren. Een transitie kan zich pas echt voltrekken wanneer het tot veranderingen op het zogenaamde regimeniveau leidt, waarbij dominante structuren, culturen en praktijken veranderen. Pas dan zal er op de schaal van Nederland daadwerkelijk sprake kunnen zijn van substantiële impact op natuur. Dat wil niet zeggen dat kleine initiatieven of initiatieven met een beperkte impact niet relevant zijn voor het natuurbeleid, maar zij leiden niet tot een volwaardige systeemverandering. Het gaat daarbij om de vraag welke factoren een indicatie zijn van opschaling naar regime niveau. Indicaties voor een dergelijke opschaling zijn:

- Het ontstaan van netwerken van actoren binnen een sector en tussen verschillende actoren, sectoren en/of gebieden.
- De beïnvloeding en verandering van bestaande instituties (in termen van dominante praktijken, zoals regelgeving, afspraken tussen organisaties, verdienmodellen, etc.).
- De bredere toepassing van nieuwe technieken, organisatievormen en verdienmodellen door meerdere initiatieven.

De transitiebenadering is een evolutionaire benadering van socio-technische systemen die al doende gestalte krijgt en niet iets dat hiërarchisch door overheden aangestuurd kan worden. Dit wil niet zeggen dat er niet gestuurd wordt, maar dan vooral als onderdeel van; gekoppeld aan de vernieuwende ideeën en praktijken zoals natuurinclusief handelen en dus niet als buitenstaander die het systeem overziet. Wel kan de overheid reageren op de transitie zoals die zich voltrekt. Dit vraagt van overheden begrip van hoe dergelijke transitieprocessen zich voltrekken en het vermogen om hierop in te spelen. Met name in de niche fase zal het veelal heel erg lastig zijn om te bepalen of een vernieuwende aanpak wel of niet perspectiefvol is, laat staan hoe hier op te reageren als overheid.

Figuur 2.2 De transitiecurve

Het is bij systeemveranderingen die zo complex zijn als bij natuurinclusiviteit heel moeilijk om in te schatten welk instrument welk effect zal hebben. Om toch zinvol te interveniëren als overheid is het van belang om de systeemkenmerken rondom natuurinclusieve maatschappelijke initiatieven te kennen, zodat er een verwachting geformuleerd kan worden over het verdere verloop hiervan. In transitie-publicaties is vaak veel aandacht voor experimenten, netwerkvorming en kennis delen. Dat zijn typisch activiteiten die bij het niche-niveau horen waarin de voorontwikkeling van een vernieuwing plaatsvindt. Bij de voorontwikkeling tot aan de take-off is het te verwachten dat overheden de ontwikkelingen vooral volgen en betekenis aan proberen te geven. Ook kan men niches proberen vorm te geven via pilots, regelvrije zones, onderzoeksprogramma's, etc. Interventies in dit kader passen vooral binnen een responsieve sturingsvorm (Schultz *et al.*, 2017); hierin beoogt de overheid het natuurinclusief handelen in beweging te houden, hierbij aan te haken en op in te spelen. Hierbij is het van belang niet te snel te selecteren en diversiteit en overvloedigheid van ideeën, aanpakken en praktijken te ruimte te geven (Marcus Jenal: <https://www.jenal.org/?p=1285>). Diversiteit in aanpakken, maakt het bijvoorbeeld mogelijk dat er op verschillende manieren gereageerd kan worden op ontwikkelingen en overvloedigheid – ofwel vaker het wiel uitvinden – is van belang om nog vooruitgang te kunnen maken als een spoor doodloopt.

Bij de andere transitiefasen ligt de nadruk op andere manieren van sturen en interveniëren. Bij opschalen gaat het vooral ook om institutionaliseren, waarbij het veelal ook om aanpassing van overheidsbeleid zal gaan, ten bate van de betreffende systeeminnovatie. Een responsieve houding is hier ook nog van belang, maar interventies als marktontwikkeling, of het creëren van een level playing field komen nu ook in beeld. Bij stabiliseren wordt de betrokkenheid van de overheid mogelijk ook kleiner, is responsiviteit minder belangrijk en gaat het vooral om het bijdragen aan de continuïteit, zonder dat vernieuwing tegengehouden wordt.

In de case-hoofdstukken behandelen we op hoofdstuk 3 na niet expliciet hoe de betreffende vorm van natuurinclusief ondernemen en de daarin spelende initiatieven te typeren zijn vanuit transitie-perspectief en wat dat zegt in termen van leerpunten. Dit doen we wel in hoofdstuk 7. Een reden hiervoor is dat er bij de andere vormen dan landbouw nauwelijks sprake lijkt te zijn van opschaling.

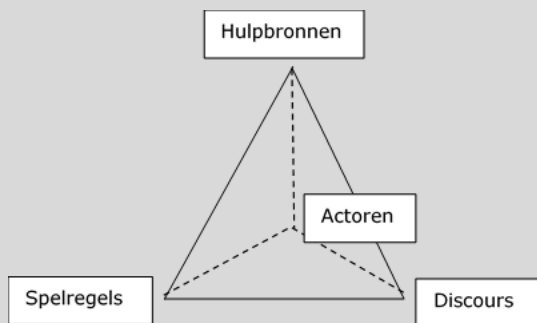
2.2.2 Arrangementen

In de studie is tevens gebruikt gemaakt van een analysekader dat onderdeel uitmaakt van een bredere beleidswetenschappelijke benadering: de *beleidsarrangementenbenadering* (Leroy *et al.* 2001, Arts *et al.* 2006). In veel PBL- en WOT-onderzoek is de beleidsarrangementenbenadering gebruikt als analysekader voor casestudies; meestal voor gebiedscases. Arrangementen zijn institutionele systemen rondom een bepaalde inhoud. Deze benadering wordt vooral gebruikt om de ontwikkeling van de trend van ecologische modernisering weer te geven. Wij hanteren hem hier zonder deze theoretische focus. Wij koppelen hem aan de hierboven benoemde transitiebenadering waarbij wij de verschillende vormen van natuurinclusief ondernemen opvatten als zich vormende arrangementen. De verschillende dimensies van beleidsarrangementen (zie tekstkader) worden vooral gebruikt als kapstok om te analyseren welke condities hierbij van belang zijn en om meer inzicht te krijgen in hoe er gestuurd kan worden op deze opschaling. Hoewel de auteurs achter de beleidsarrangementenbenadering deze niet expliciet neerzetten als een evolutionaire benadering wordt deze in praktijk wel zo gehanteerd in allerhande studies naar hoe beleidsarrangementen zich over de jaren ontwikkelen en aanpassen (zie bijvoorbeeld Padt & Leroy (2005) of Arnouts (2010).

Met de beleidsarrangementenbenadering kunnen (veranderingen in) beleidsarrangementen geanalyseerd worden. Het begrip beleidsarrangement wordt gedefinieerd als "... *de tijdelijke stabilisering van de inhoud en de organisatie van een beleidsdomein* (Leroy *et al.* 2001)". Het natuurbeleid kan worden opgevat als een beleidsdomein en ook de daarbinnen gehanteerde benadering van maatschappelijke betrokkenheid. Het woord 'beleid' hanteren we breed en hoeft in deze opvatting dus niet per se formeel vastgelegd te zijn. Daarnaast nemen we ook het 'beleid' van andere actoren dan overheden mee, zoals duurzaamheidsprogramma's van food-bedrijven of afspraken in ketenverband. De geselecteerde vormen van natuurinclusief handelen - natuurinclusieve landbouw, stadslandbouw, natuurinclusief bouwen en natuurinclusieve verblijfsrecreatie - vatten wij op als arrangementen (zie Tekstkader en figuur 3.2).

Tekstkader Dimensies van arrangementen

Kernpunt van analyse vormen de stabiliteit en verandering van arrangementen, en de mechanismen daarachter (Leroy *et al.* 2001). De inhoudelijke en organisatorische vormgeving van beleidsdomeinen worden beschreven en geanalyseerd aan de hand van vier dimensies (zie figuur 2.3).

*Figuur 2.3 De tetraëder als symbol voor de samenhang tussen de dimensies van een beleidsarrangement (Bron: Leroy *et al.* (2001).*

Die vier dimensies, waarvan één naar de inhoud en drie naar de organisatie verwijzen, zijn (Leroy *et al.* 2001):

- Niveau 0 De bij het domein betrokken *actoren* en hun *coalities*;
- Niveau 1 De verdeling van macht en invloed tussen deze actoren, waarbij macht verwijst naar de mobilisatie, verdeling en inzet van hulpbronnen, en invloed naar door wie en hoe de beleidsuitkomsten worden bepaald;
- Niveau 2 De vigerende spelregels, zowel in termen van feitelijke regels voor (politieke) interactie als in termen van formele procedures voor beleidsvoering en besluitvorming; en
- Niveau 3 De vigerende beleidsdiscoursen en -programma's, waarbij het begrip discours verwijst naar de opvattingen en verhalen van de betrokken actoren - in termen van normen en waarden, probleemdefinities en oplossingsrichtingen, - en het begrip programma naar de specifieke inhoud van beleidsnota's en maatregelen.

Deze vier dimensies van een beleidsarrangement zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden. Dat betekent ook dat verandering op één van de dimensies hoe dan ook verandering op andere dimensies induceert. Die samenhang is gesymboliseerd in de tetraëder, waarvan de hoeken telkens één van de dimensies voorstelt (Leroy *et al.*, 2001).

De vier dimensies zoals hierboven beschreven zijn vooral gebruikt als kapstok voor onze analyse en voor het identificeren van condities. Ook zijn er specifieke accenten gelegd:

- *Discourse*: wat is het, hoe is het ontstaan, wat is de rol van natuur daarbinnen en wat zijn de belangrijkste vernieuwingen
- *Actoren*: ontwikkeling in samenwerking en betrokkenheid van alle relevante actoren, rollen in samenwerking
- *Hulpbronnen*: kennis, grond, capaciteit, ontwikkelingen in verdienmodellen
- *Spelregels*: ontwikkelingen en regels in organisaties, zoals overheid, koepelorganisaties, kennisinstellingen

In de case-hoofdstukken hebben we deze termen niet expliciet genoemd om de beschrijvingen theorie arm te houden. Het zit er impliciet wel achter, maar de termen worden niet gebruikt. In hoofdstuk 7 doen we dit weer wel.

2.3 Werkwijze

Om de onderzoeksvragen te beantwoorden, is verschillende informatie gebruikt, namelijk documenten- en internetanalyse en semigestructureerde interviews. Op basis van beschikbare documenten en informatie op internet zijn eerste analyses van de 'vormen van natuurinclusief handelen' gedaan. Vervolgens zijn semigestructureerde interviews uitgevoerd per sector. De geïnterviewden zijn zodanig geselecteerd dat ze een breed overzicht bieden op de ontwikkelingen. Het gaat om overheidsmensen, om medewerkers van bedrijven, om ondernemers, om onderzoekers en adviseurs en om maatschappelijke organisaties. Het verschilt sterk per casus hoeveel individuen gesproken zijn in interviews en groeps gesprekken (tussen de 7 en 18 individuen). Bijlage 1 geeft de een overzicht van organisaties die hebben deelgenomen¹. Voorafgaand aan de interviews is een guideline opgesteld (bijlage 2).

In de guideline komen achtereenvolgens de vier onderzoeksvragen aan de orde. Voor de vragen naar de kansen, de belemmeringen en de opties voor verbetering is gebruik gemaakt van de dimensies van arrangementen (zie tekstkader op de vorige pagina) als structurerend kader voor het identificeren van condities voor de verdere ontwikkeling van natuurinclusief handelen. Om de analyse te valideren en om conclusies aan te scherpen heeft er na de interviews per sector een groepsgesprek met de respondenten plaatsgevonden. Tijdens de gesprekken zijn de resultaten gepresenteerd en bediscussieerd. Bovendien zijn de concept-hoofdstukken aan alle respondenten ter commentaar voorgelegd en verwerkt in deze notitie. Tot slot zijn in 2018 nog enkele (telefonische) interviews afgenomen bij natuurinclusieve landbouw. Gezien de grote dynamiek werd dit nodig geacht, zodat de meest actuele inzichten een plaats konden krijgen in dit rapport.

---

¹ Een lijst met geïnterviewden en deelnemers aan de groepsgesprekken is in het kader van de AVG niet openbaar beschikbaar.

3 Natuurinclusieve landbouw

Alwin Gerritsen en Wim Nieuwenhuizen

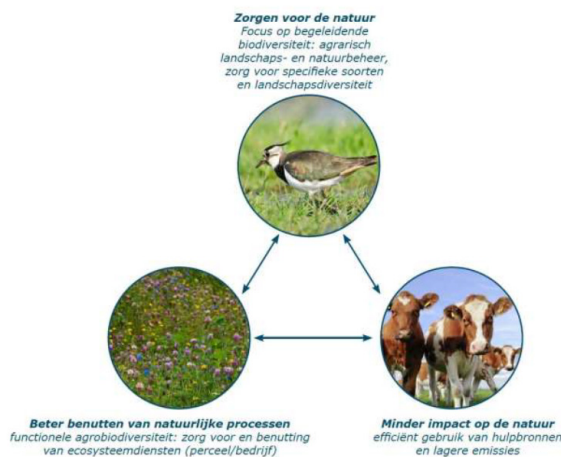
3.1 Inleiding

Dit hoofdstuk behandelt de ontwikkeling van natuurinclusieve landbouw; een begrip dat sinds verschijning van de Rijksnatuurvisie in 2014 opgang doet. Hoewel er relaties liggen met biologische landbouw en met agrarisch natuur- en landschapsbeheer (als subsidiestelsel) vallen deze grotendeels buiten het aandachtsgebied van dit hoofdstuk, aangezien het begrip vooral gebruikt wordt om een gewenste richting in de zogenaamde gangbare landbouw te schetsen en in gang te zetten en zich dus niet op deze sporen richt. Eerst wordt de ontwikkeling op hoofdlijnen geschetst (par. 3.2), dan worden in paragraaf 3.3 de ontwikkelingssporen beschreven. In paragraaf 3.4 vatten we de leerpunten samen. Tot slot beantwoorden we in paragraaf 3.5 de onderzoeksvragen (zie paragraaf 2.1?).

3.2 Ontwikkeling op hoofdlijnen

3.2.1 Algemeen

Natuurinclusieve landbouw is door het Ministerie van Economische Zaken geïntroduceerd in de Rijksnatuurvisie (Ministerie van EZ, 2014). Sindsdien wordt het begrip breed gebruikt in Nederland. Natuurinclusieve landbouw gaat over het integreren van natuur in de bedrijfsvoering van een agrarische onderneming. Drie activiteiten staan centraal: 1) zorgen voor natuur, 2) beter benutten van natuurlijke processen en 3) minder impact op de natuur (zie figuur 3.1).

Figuur 3.1 Drie aspecten van natuur-inclusieve landbouw (Bron: EZ, 2015 in: Van Doorn et al, 2016)

Hoewel er bedrijven zijn die bezig zijn met onderdelen of zelfs het geheel van deze activiteiten, hebben veel bedrijven hier (nog) weinig affiniteit mee. Het streven is sinds de Tweede Wereldoorlog immers grotendeels geweest om landbouw en natuur te scheiden. Hierdoor poogde men optimale condities voor de productie van landbouwproducten en een goede oogst te creëren (o.a. Erisman et al. 2016). Tegelijkertijd, creëerde men in speciale natuurgebieden zo goed mogelijke condities voor natuur en/of landschap. Veel natuur op het boerenland is echter verloren gegaan en het agrarisch natuurbeheer heeft vooralsnog geen doorbraak in deze situatie bereikt.

Ondanks de beoogde scheiding van landbouw en natuur is de agrarische sector nog steeds een sector die een hoge milieudruk legt op de natuur (zie onder meer PBL, 2016a). Het verduurzamen van de productie is al jaren een thema binnen de landbouw, maar dat ging vooral over het verminderen van

allerhande emissies naar de omgeving (de stad, het grond- en oppervlaktewater, de lucht en het klimaat en natuurgebieden). Door deze maatregelen is het bijvoorbeeld gelukt om een reductie van 65% voor ammoniakemissies 65% te bewerkstelligen sinds 1990 (CBS *et al.*, 2018a: Ammoniak-emissie door de land- en tuinbouw 1990-2016). Wel is de neergaande lijn grotendeels gestabiliseerd en is de intensiteit van ammoniakemissie per hectare landbouwgrond met 60 kg ammoniak nog steeds de hoogste in de EU.

Figuur 3.2 Verwevenheid van landbouw en natuur

Binnen de verduurzamingsactiviteiten was er maar beperkt een focus op natuur en biodiversiteit op het boerenland. Dit wil niet zeggen dat hier helemaal geen aandacht voor was. Er wordt door sommige agrariërs al jaren aan agrarisch natuur- en landschapsbeheer gedaan (met en zonder subsidie), er zijn vogelwachten en er zijn agrariërs die extensief willen boeren, een rijk bodemleven nastreven en zo min mogelijk externe input wilden gebruiken. Men gebruikte hier andere namen voor dan natuurinclusief, zoals biologische landbouw, multifunctionele landbouw of kringlooplandbouw, of benadrukte specifieke issues als bodemkwaliteit, volhoudbaarheid van de landbouw en akkerleven. Hoewel dergelijke activiteiten lokaal en regionaal effect kunnen hebben, gaat het over de breedte van de landbouw niet goed met de agrarische natuur en laat deze voor vogels een negatieve trend zien (zie bijvoorbeeld CBS *et al.* 2018b: Boerenlandvogels, 1990 -2017).

Het begrip natuurinclusieve landbouw is deels ontstaan als een reactie op de voor betrokkenen tegenvallende resultaten van verduurzaming van de landbouwproductie voor natuur. Natuurinclusieve landbouw probeert biodiversiteit in de bredere verduurzaming van de landbouw beoogt te brengen. Er zitten echter nog andere lagen onder. Zo was er bij sommigen de behoefte aan een andere noemer dan duurzaamheid omdat een deel van de partijen de stroming 'meer met minder', ofwel technische innovaties als basis voor verduurzaming en productieverhoging, zien als in strijd met biodiversiteit. Een andere onderstroom is dat het een manier zou zijn om de volhoudbaarheid van landbouw te garanderen; zowel via steun vanuit de samenleving, steun vanuit de overheid als steun vanuit het natuurlijk kapitaal en dan met name via de bodemvruchtbaarheid.

Natuurinclusieve landbouw is een nieuw begrip en verschillende respondenten constateerden dat het nog niet heel duidelijk is wat er mee wordt bedoeld. Er zijn echter wel degelijk verschillende voorstellen ter definiëring gedaan. Van Doorn *et al.* (2016) zien natuurinclusieve landbouw bijvoorbeeld als "een economisch rendabel landbouwsysteem, dat optimaal beheer van natuurlijke hulpbronnen duurzaam integreert in bedrijfsvoering, inclusief zorg voor ecologische functies en de biodiversiteit op en om het bedrijf". Erisman *et al.* (2014) hebben bovendien vier samenhangende elementen van

natuur benoemd: functionele agrobiodiversiteit, landschappelijke diversiteit, bron-gebieden en verbindingzones, en specifieke soorten. Erisman *et al.* (2017) koppelen natuurinclusieve landbouw sterk aan veerkrachtige landbouwbedrijven, waarbij dit sterk gerelateerd wordt aan het gebruik van natuurlijk kapitaal en er sprake is van 'landbouwinclusieve natuur'. Dit is een heldere positie, maar wel één die wat verschilt van hoe het begrip de Rijksnatuurvisie (Ministerie van EZ, 2014) werd gepositioneerd. Zo worden in de Natuurvisie waarin het begrip geïntroduceerd werd, referenties gedaan naar productiviteitsverhoging, grondstofgebruik-efficiency, climate-smart agriculture, duurzame agro-ketens en voedselzekerheid. Dit zijn begrippen die wijzen op een ander discours ('Meer met Minder') dan dat rondom de natuurinclusieve landbouw in de voorgaande definities.

Sindsdien heeft het Ministerie van EZ echter de definities van Erisman, Van Doorn e.a. overgenomen en refereert hieraan in haar communicatie met de Tweede Kamer. Zo wordt in de kamerbrief van 10 juli 2017 het volgende aangegeven: "*Natuurinclusieve landbouw is een ecologisch houdbare vorm van voedselproductie. Het maakt gebruik van wat de natuur op, om en onder het bedrijf te bieden heeft (het 'natuurlijk kapitaal'), versterkt de biodiversiteit op en rond het boerenland en belast de natuur zo min mogelijk. De uitdaging is om natuur en biodiversiteit op een rendabele wijze te integreren in de bedrijfsvoering en voor natuurinclusieve landbouw de wisselwerking tussen ecologische en economische randvoorwaarden te zoeken en te benutten.*"

BoerenNatuur.nl (2017), de koepel van agrarische collectieven, ziet natuurinclusiviteit als een kenmerk dat een bedrijf in mindere of meerdere mate kan bezitten en waar elke agrarisch ondernemer in principe aan kan doen op een niveau dat past bij het bedrijf (zie Tekstkader). De ondernemer zal zien dat natuurinclusieve landbouw in belangrijke meerwaarde heeft ten opzichte van agrarisch natuurbeheer: "*Ten eerste doordat zij het zien als een systeembenadering: agrariërs beheren niet alleen een deel van hun land natuurgericht, maar houden in al hun handelen (meer) rekening met de biodiversiteit op hun bedrijf. Een omslag dus van perceels- naar bedrijfsniveau*". Hoe dit er precies uitziet, zal sterk verschillen per bedrijf. Hierbij is het voor de beoogde verandering vooral van belang dat meer agrarisch ondernemers gaan instappen; ook op niveau 1 (zie Tekstkader). Een deel daarvan zal dan naar verwachting later maatregelen op hogere niveaus gaan nemen. Natuurinclusieve landbouw wordt als een transitieproces benaderd, waarbij de verwachting van respondenten is dat de fase van experimenteren en uitproberen nog volop aan de orde is en dat er nu sprake begint te zijn van meer samenhang tussen allerhande initiatieven rondom natuurinclusieve landbouw.

Tekstkader: Niveaus van natuurinclusieve landbouw

Op basis van onderzoek van Erisman *et al.* (2017) zijn meerdere niveaus te onderscheiden (Ministerie van EZ, 2017):

Niveau 1	Er wordt alleen aan wettelijke verplichtingen voldaan. In de bedrijfsvoering is geen sprake van natuurinclusiviteit.
Niveau 2	Door op een deel van het land maatregelen te treffen voor specifieke soorten wordt biodiversiteit bevorderd, bijvoorbeeld door maatregelen voor het collectieve agrarisch natuur- en landschapsbeheer, maar ook door nestkastjes op te hangen of door erfbeplanting. Ook biologische plaagbestrijding in kassen hoort bij dit niveau.
Niveau 3	Er wordt op verbetering van de functionele biodiversiteit gestuurd door optimalisering van kringlopen op het bedrijf, meer ruimte voor het natuurlijk gedrag van dieren, naast beheer van landschapselementen als ondersteuning voor de functionele agrobiodiversiteit en maatregelen ten aanzien van specifieke soorten.
Niveau 4	Een adaptief systeem, waarbij kringlopen geoptimaliseerd zijn en de geteelde gewassen en gehouden veerassen passen bij de kenmerken en (on)mogelijkheden van de omgeving. Aanleg en onderhoud van landschapselementen en maatregelen voor specifieke soorten zijn integraal onderdeel van de bedrijfsvoering. Het bedrijf vormt één systeem met het omliggende landschap en bedrijven in de buurt.

Na dit algemene beeld werken we twee hoofdconclusies uit. De beschrijving begint met de boodschap en die wordt daarna uitgelegd en onderbouwd.

3.2.2 Basisniveau en verdienmodel

Het basisniveau van de landbouw wordt natuurinclusiever, maar kansen voor verdienmodellen voor de boer zijn vooral te vinden in verdergaande maatregelen en nichemarkten.

Hoewel een deel van de agrariërs intrinsiek gemotiveerd is om rekening te houden met natuur in de bedrijfsvoering², is de maatschappelijke druk op de agrarische sector van NGO's en wetenschappers een belangrijke kracht achter de transitie naar een duurzame en natuurinclusieve landbouw. Dit heeft tot allerhande wettelijke verplichtingen geleid (natuurbeleid, milieubeleid, waterbeleid) zoals in bovenstaand tekstkader aangegeven werd, maar ook tot het besef bij een deel van de agrariërs dat het belangwekkend voor hen is om natuurinclusief te opereren. Recenter beginnen ketenbedrijven (foodbedrijven, toeleveranciers, handel, retail, horeca) initiatieven op het vlak van natuur en biodiversiteit te nemen, in samenhang met hun duurzaamheidsactiviteiten.

In convenanten worden rondom duurzaamheid door de overheid en de sector allerhande ambities geformuleerd in convenanten. Het gaat dan om maatregelen, zoals het verbeteren van de bodemstructuur en het bodemleven, verminderen gebruik gewasbeschermingsmiddelen, het verlagen van de ammoniakdepositie, etc. Men probeert hierin op vrijwillige basis tot wederzijds profijtelijke afspraken te komen. Hierbij hangt de optie tot alsnog reguleren door de overheid boven de markt. Deze ontwikkeling speelt met name op het vlak van duurzaamheid en nog minder rond het thema natuur en biodiversiteit, hoewel er wel enkele green deals op dit vlak in werking zijn. In de implementatie van deze afspraken zijn partijen in agrifoodketens (zoals zuivel, vlees, groente en fruit, etc.) hier strategisch mee bezig: eerst inventariseren, dan experimenteren en onderzoeken en later opname in leveringsvoorwaarden of anderszins implementatie. Duurzaamheid wordt daardoor voor de boer steeds meer een license-to-operate en natuur begint hierin een plek te krijgen, al is dat laatste nog in een pril stadium.

Uit de interviews komt naar voren dat de ontwikkeling van verdienmodellen voor landbouwbedrijven een belangrijke voorwaarde is voor de verdere ontwikkeling en ook de opschaling van de natuurinclusieve landbouw, omdat het dan ook gaat lonen voor de boer. Afhankelijk van de te nemen maatregelen, vergt meer natuurinclusiviteit immers voor veel bedrijven een ingrijpende verandering van de bedrijfsvoering en deze overgangssituatie brengt risico's met zich mee en de meeste agrariërs hebben weinig mogelijkheden (in tijd, geld, netwerk en kennis) om dergelijke veranderingen door te voeren, met alle hierbij behorende risico's op de korte termijn. Als hier geen inkomsten tegenover staan, dan is het de vraag of ondernemers dit aan zullen durven, als dit nog niet verplicht is. Dit hangt ook samen met de prijsontwikkeling van het primaire product (melk, aardappelen, etc.) die ook fluctueert in de tijd. Evengoed lijkt natuurinclusiviteit via een verdienmodel wel te groeien en er worden dan ook allerlei initiatieven in genomen (zie par. 3.3.3).

Het is de vraag of een dergelijk verdienmodel binnen de huidige ketenorganisatie wel zal ontstaan. Dat komt vooral door de wijze waarop de retail functioneert, met nadruk op lage inkooprijzen en acties en erop gericht om de inkopers keuzevrijheid te laten houden. Die keuzevrijheid wordt beperkt als een natuurinclusief product slechts bij één of enkele leveranciers beschikbaar is. Het zuivelmerk Weide Weelde is één van de weinige en eerste voorbeelden waarin het wel gelukt is om een verdienmodel aan natuurinclusiviteit te koppelen, door deze zuivel als apart A-merk te leveren. Tegelijkertijd geven respondenten aan dat de retail probeert de inkooprijzen van A-merken laag te houden, vaak in het voordeel van de huismerken van de retailers waarbij er constant druk staat op A-merken om toegevoegde waarde te hebben in het schap. Dit maakt het voor deze A-merken moeilijk om blijvend een meerprijs te verkrijgen voor natuurinclusieve producten. Als dat dan aanslaat, dan gaan de supermarkten het waarschijnlijk alsnog onder huismerk invoeren, zoals ook met biologische zuivel is gebeurd en zoals recent ook aangekondigd voor het huismerk zuivel van Albert Heijn en de levering hiervan via zuivelverwerker Royal A-Ware. Bij dit voorbeeld van Albert Heijn is overigens ook sprake van een meerprijs voor de boer, van 3 cent per liter, onder de voorwaarde dat leveranciers zich houden aan een aantal voorwaarden, waaronder het inzaaien van 100% kruidenrijk grasland en

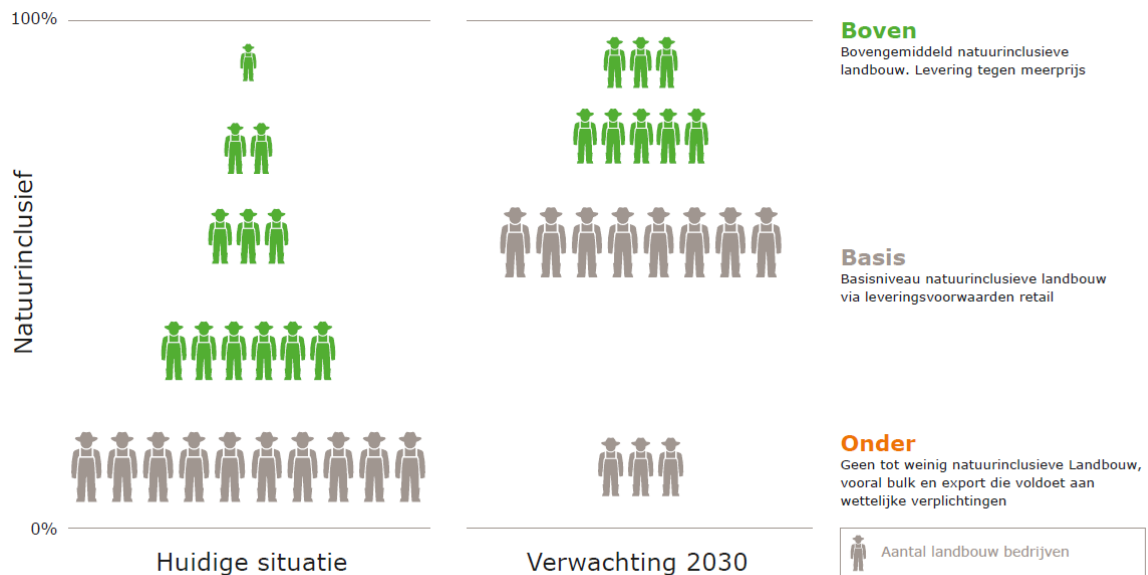
---

² Dit is ook al bekend uit eerder onderzoek; bijvoorbeeld Breman *et al.* (2014)

een verbod om de bodem te ploegen. Meedoen begint vaak³ vrijwillig, maar wordt op een gegeven moment een leveringsvoorwaarde.

Samenvattend verwachten we op basis van de interviews dat een basisniveau van natuurinclusiviteit een leveringsvoorwaarde wordt van de inkoopkantoren en supermarkten, waaraan producenten moeten voldoen, zonder dat ze daar meestal structureel een substantiële meerprijs op hun product voor ontvangen. Een tijdelijke, beperkte vergoeding, of een compensatie voor de extra kosten die ze moeten maken = zoals bij het beter leven keurmerk het geval is – is mogelijk, maar veel meer dan bijvoorbeeld een paar cent per kg melk zit er dan niet in. We verwachten dat de eisen aan dit basisniveau de komende jaren verder opgehoogd zullen worden (zie figuur 2.3). We denken dan aan voorwaarden om bijvoorbeeld goed om te gaan met de bodem, zoals ook in de afspraken van Albert Heijn en A-Ware zitten. Daarnaast zien we producten verschijnen die een meerwaarde in de markt proberen te realiseren door meer natuurinclusief te produceren, zoals Weide Weelde melk, Weerribben Zuivel, De Fryske kaas, etc. Hier zullen de niveaus 2 (specifieke soorten) en 3 (functionele biodiversiteit) van natuurinclusiviteit een belangrijke rol spelen. We verwachten op basis van de interviews dat dit marktsegment verder zal groeien en er meer producenten zullen zijn die hierop in zullen spelen, zowel agrarische producenten als verwerkers. Ook zal er een groep boeren zijn die alleen dat zal doen wat verplicht is. Deze zullen veelal internationaal gericht zijn. De verwachte ontwikkeling wordt weergegeven in figuur 2.3.

Figuur 2.3 De verwachting is dat een basisniveau natuurinclusief voorwaarde voor levering wordt en er een groeiende groep bedrijven zal zijn die een meerprijs in de markt krijgen voor extra inspanning op natuurinclusiviteit.

Hoewel natuurinclusieve landbouw zich niet richt op de biologische landbouw (zie par. 3.2.1) blijft een potentiële andere route mogelijk naar een verdienmodel voor natuurinclusieve producten via SKAL-gecertificeerde biologische producten. Biologische producten zijn helemaal opgenomen in het assortiment van supermarkten. Bovendien kan de retail biologische producten ook als huismerk uitbrengen, waardoor ze niet afhankelijk zijn van A-merk leveranciers. Biologisch is alleen tot op zekere hoogte natuurinclusief. Actief weidevogelbeheer maakt bijvoorbeeld geen onderdeel uit van het SKAL-certificaat. Dat betekent dat een verdienmodel voor natuurinclusief boeren met actief weidevogelbeheer (nog) niet via de route van SKAL kan lopen. Wel lijkt het voor biologische bedrijven eenvoudiger om maatregelen voor natuur in te passen in de bedrijfsvoering dan voor niet-biologische bedrijven.

³ Maar niet altijd. Zoals bijvoorbeeld bij het PlanetProof-certificaat dat de meeste supermarkten verplicht aan het stellen zijn voor hun toeleveranciers (Boerderij, 9 november 2017 & 7 november 2017)

3.2.3 Transitie

Het transitieproces rondom natuurinclusieve landbouw wint aan stevigheid

Natuurinclusieve landbouw is als begrip nog heel jong. De onderliggende praktijken, zoals agrarisch natuurbeheer, het efficiënt gebruiken van natuurlijke grondstoffen en het implementeren van nieuwe verdienmodellen zijn echter ouder. Hiervoor zijn zoals in de inleiding van dit hoofdstuk is aangegeven, in het verleden andere begrippen gebruikt als verbrede landbouw, multifunctionele landbouw, kringlooplandbouw en ook biologische landbouw (zie ook Van Doorn *et al.* 2016). Natuurinclusieve landbouw is dan ook vooral gericht op doorontwikkeling van deze praktijken om er zo voor te zorgen dat de transitie naar een meer duurzame landbouw ook een meerwaarde oplevert voor natuur en biodiversiteit. Dit opschalen behelst onder andere dat een bredere groep ondernemers natuurinclusieve maatregelen gaat nemen op hun bedrijven. Om hiertoe te komen, wordt er geëxperimenteerd, aangezien veel van deze ondernemers nog niet vertrouwd zijn met deze praktijken en zich die moeten eigen maken en aanpassen aan hun bedrijven.

Tegelijkertijd proberen Rijk en een aantal provincies om natuurinclusieve landbouw ingebed te krijgen in de volgende ronde van het Gemeenschappelijk landbouwbeleid (GLB), in duurzaamheidsprogramma's uit de keten, in provinciaal beleid, in het ondersteunen en stimuleren van koplopers en in het agrarisch onderwijs. Bovendien is natuurinclusieve landbouw opgenomen in de visie '*Landbouw, Natuur en Voedsel: waardevol en verbonden*' (Ministerie van LNV, 2018). Vanuit transitieperspectief kun je hier spreken van typische opschalingsactiviteiten, waardoor het verdedigbaar is om te stellen dat natuurinclusieve landbouw het niveau van prille innovaties aan het ontstijgen is en er ontstaat meer samenhang tussen de verschillende innovatieprocessen. Wel is de doorontwikkeling en mogelijk zelfs opschaling nog erg kwetsbaar en is het vooralsnog de vraag wat het succes zal zijn van deze initiatieven. Het hangt ook af van wat precies verstaan wordt onder natuurinclusiviteit. Hoe verder de natuurinclusiviteit gaat, des te minder er echt sprake is van opschaling. Daarbij is ook op te merken dat het erop lijkt dat de akkerbouw achter blijft bij de melkveehouderij. We zien daar dat bestaande initiatieven, zoals Stichting Veldleeuwerik, onder druk staan, omdat het nog nauwelijks gelukt is om tot samenwerking tussen ketenbedrijven en de akkerbouwers te komen, die leidt tot meerwaarde voor de betrokken partijen.

Tot slot hebben we vernomen dat voor de gehele sector geldt dat de optredende normalisering van duurzaamheid een steun in de rug is van de transitie naar een meer natuurinclusieve landbouw. Het staat namelijk bijna niet meer ter discussie of natuurinclusiviteit een issue is en partijen zullen zich hiertoe moeten verhouden. Het blijft daarbij de vraag welke invulling natuurinclusiviteit op termijn krijgt.

3.3 Ontwikkelingssporen

3.3.1 Introductie

Er blijken verschillende sporen te zijn waarlangs de transitie van natuurinclusieve landbouw vorm krijgt. Elk hiervan heeft een eigen dynamiek en is op een eigen wijze bezig met de beoogde transitie. Ze zijn niet volledig uitsluitend of competitief en hangen deels ook samen met elkaar. De volgende sporen zijn aangetroffen:

1. *Initiatieven in de reguliere keten*: vanuit de keten worden activiteiten ondernomen om de productie te verduurzamen en natuurinclusiever te maken. Zowel A-merken als huismerken spelen hierin een centrale rol.
2. *Initiatieven rondom alternatieve ketens*: Rondom natuurinclusiviteit worden verdienmodellen ontwikkeld waarin er een directere relatie tussen de producent en de consument is; soms doet men dit in coöperatief verband of zitten hier nieuwe ketenpartijen tussen die de retail (deels) vervangen. Bij deze initiatieven zie je in toenemende mate NGO's die een rol spelen in het opzetten van deze korte ketens.

-
3. *Regionale innovatie*: op gebiedsniveau werken allerhande partijen samen om natuur en het boerenbedrijf aan elkaar te koppelen; vooral rondom innovatieopgaven rondom verdienmodellen en maatregelen in de bedrijfsvoering.
  4. *Landelijk netwerk*: Er is een landelijk netwerk dat natuurinclusieve landbouw agendeert en waaruit concrete initiatieven voortkomen, zoals opname van natuurinclusieve landbouw in het groene onderwijs.
  5. *Autonome initiatieven*: Agrariërs die maatregelen op hun bedrijf nemen voor natuur, maar zonder dat men aangesloten is bij bredere initiatieven of gebruik maakt van subsidies.

Deze sporen worden hieronder beschreven. Steeds beginnen we met de boodschap die vervolgens wordt uitgelegd en onderbouwd.

3.3.2 Initiatieven in de reguliere keten

Initiatieven uit de reguliere keten trekken basisniveau natuurinclusiviteit omhoog en bedienen daarmee specifieke behoeften van afnemers en consument

In samenwerking tussen ketenpartijen, agrariërs, NGO's en financiers zijn recent allerlei initiatieven ontstaan om de keten duurzamer en natuurinclusiever te maken. Deze producten worden via de supermarkten verkocht en niet (uitsluitend) via specifieke duurzame of lokale kanalen. Dit wordt hier 'reguliere keten' genoemd. Respondenten geven aan dat de motivatie voor de ontwikkeling van deze initiatieven ligt in het ingaan op een vraag vanuit burger, consument, overheid en de afnemer (retail, tussenhandel, etc.). De waarde die hiermee wordt gecreëerd willen ze gebruiken voor het verkrijgen of behouden van een sterke positie in de keten, een goede prijs voor het product en andere hiermee samenhangende zaken, zoals het recht om te leveren aan supermarkten en het behouden van schapruimte in individuele winkels. Respondenten gaven aan dat het moeilijk is om op termijn verdienmodellen tot stand te brengen in de voedselketen, zelfs als een meerprijs betaald wordt voor extra inspanning op duurzaamheid of natuurinclusiviteit, ook omdat de meerprijs naar verwachting tijdelijk van aard is. Na een aantal jaar wordt het nieuwe de standaard en verdwijnt de meerprijs ten opzichte van andere producten. Om de meerprijs te behouden, zal dan een nieuwe prestatie geleverd moeten worden. Supermarkten zijn ook geïnteresseerd in duurzaamheid, maar zij integreren dit het liefst in de huismerken. Recent hebben Ahold en Royal A-Ware bijvoorbeeld afspraken gemaakt over het zuivelhuismerk van Albert Heijn. Hierbij horen onder andere ook maatregelen als kruidenrijk grasland t.b.v. weidevogels. De boer ontvangt een meerprijs van 3 cent per liter voor de melk (De Boerderij, 12 december 2017).

Een aantal respondenten geeft aan dat de akkerbouw wat achterblijft in het ontwikkelen van nieuwe manieren om de keten natuurinclusief te telen en hiervoor een meerprijs op het product te ontvangen. Zo waren de verwachtingen van Stichting Veldleeuwrik (zie tekstkader hierna) hooggespannen, maar is het in de praktijk moeilijk gebleken om binnen dit netwerk een meerwaarde voor duurzame en natuurinclusieve producten te ontwikkelen. Wel wordt er binnen de akkerbouw veel gewerkt aan maatregelen om bodemleven en bodemkwaliteit te verbeteren, bijvoorbeeld in het kader van Stichting Veldleeuwrik. Wel hebben eind 2017 de grote supermarkten aangegeven dat ze voor hun aardappelen, groente en fruit uit Nederland een certificaat verplicht gaan stellen. Voor 2/3 van de markt betreft dit het PlanetProof-certificaat, dat in 2018 Milieukeur zal vervangen. Verschillende partijen hebben zich uitgesproken dat eind 2019 dit voor 100% moet gelden. Het certificaat ziet toe op een productie waarbij de teler weinig bestrijdingsmiddelen en kunstmest gebruikt en zuinig omspringt met water en energie. Bij PlanetProof hoort ook de verplichting om biodiversiteit en natuur op het bedrijf te stimuleren door maatregelen te nemen die bij de bedrijven passen, zoals nestgelegenheid, bloeiende akkerranden, etc. Het keurmerk kan ook internationaal gebruikt worden. GreenPeace heeft met geleverde kritiek op de supermarkten deze beweging vanuit de retail aangejaagd. Albert Heijn doet niet mee, maar gaat met een vergelijkbaar systeem werken en werkt hiervoor samen met Natuur & Milieu. Deze certificeringsinitiatieven gaan voorsnog niet gepaard met een meerprijs voor de teler.

Tekstkader Voorbeelden van keteninitiatieven

- Weideweelde:** Een zuivel A-merk dat verkocht wordt via de retail. Twee cent van elk pak zuivel gaat naar een fonds voor weidevogelbeheer, dat wordt beheerd door 12 agrariërs van de Gildeboeren in Noord-Nederland. Het merk is ontwikkeld in een samenwerking tussen de Gildeboeren, Vogelbescherming Nederland, zuivelcoöperatie Noorderlandmelk en Royal A-ware. In het innovatietraject dat hieraan voorafging hebben ook anderen een rol gespeeld zoals het burgerinitiatief Kening fan e Greide. De Gildeboeren zetten in op kruidenrijk grasland en de koeien grazen minimaal 180 dagen in de wei, vanuit het fonds worden inrichtingsmaatregelen ter bevordering van de weidevogels betaald (10-20% grond als kruidenrijk grasland). Weide Weelde melk is te koop bij Jumbo, DEEN, AH, POIESZ, PLUS en DEKA Markt. Royal A-ware is eigenaar van het merk. Weide Weelde melk is één van de producten in het kader van het Red de Rijke Weide initiatief van Vogelbescherming Nederland. Binnen dit initiatief zijn 95 melkveehouders actief. Naast Weide Weelde melk maken zijn Red de Rijke Weide kaas, Weerribben zuivel, Zuiver Zuivel, Ût Giethoorn, Terschellinger Kaas, Wilde Weide Kaas en Erf-1 zuivel en kaas (<https://www.redderijkeweide.nl/producten/>). Het ene product is van één ondernemer, maar in een product als Weerribben Zuivel zijn wel 30 melkveebedrijven actief. In Amstelland is iets vergelijkbaars in ontwikkeling onder de noemer Amstelgoed natuurzuivel. Ook hier is Vogelbescherming Nederland bij betrokken; net als Royal FrieslandCampina.
- Biodiversiteitsmonitor:** Royal FrieslandCampina ontwikkelt voor haar Foqus Planet-programma met de Rabobank en het Wereldnatuurfonds samen een monitoringssystematiek voor biodiversiteit in de melkveehouderij. Doel is om op de lange termijn de negatieve invloed van de bedrijfsvoering van de melkveebedrijven op biodiversiteit te verminderen. De ontworpen systematiek geeft individuele melkveehouders inzicht in de invloed van hun bedrijf (drukfactoren) op de biodiversiteit en maakt deze meetbaar. Tegelijkertijd worden binnen deze systematiek concrete maatregelen voorgesteld aan melkveehouders om de negatieve invloed terug te dringen en de positieve bijdrage aan biodiversiteit te vergroten. Ook de andere partijen (o.a. Royal A-ware) in de zuivelketen besteden aandacht aan biodiversiteit in de duurzaamheidsprogramma's die zij met hun leveranciers uitvoeren. Dat is afgesproken binnen de Nederlandse Zuivel Organisatie voor het Duurzame zuivelketen initiatief.
- Unitip Akkerlevenplan:** De Suikerunie verplicht (na dit een aantal jaar vrijwillig gedaan te hebben) de akkerbouwers, die aan hen leveren, om vanaf 2018 gegevens over hun bedrijf in te vullen in een onlinesysteem Unitip. In het onderdeel Akkerleven van Unitip krijgt de akkerbouwer vervolgens advies wat hij kan doen om de biodiversiteit te vergroten, bijvoorbeeld met maatregelen om de bodemvruchtbaarheid te vergroten, of het gebruik van gewasbeschermingsmiddelen terug te dringen. Suikerunie is ook gecertificeerd volgens de eisen van het Sustainable Agriculture Initiative (SAI). Deze certificering staat niet op de producten die aan consumenten geleverd worden, maar wordt vooral gebruikt in business-to-business relaties. Vanaf september 2018 wordt deelname aan Unitip verplicht voor de akkerbouwers.
- Beter Leven zuivel:** In navolging van het Beter Leven keurmerk voor vlees, werken de Dierenbescherming, Natuur & Milieu en Vogelbescherming aan een keurmerk voor zuivel. In dit keurmerk zullen ook criteria voor natuur opgenomen worden. Het keurmerk is nog in ontwikkeling en wordt eerst via pilots uitgeprobeerd, in samenwerking met een partij uit de retail.
- Stichting Veldleeuwerik:** Stichting Veldleeuwerik bestaat 15 jaar en werkt aan de verduurzaming van de akkerbouw. Het initiatief voor deze dit platform is indertijd genomen door voedselbedrijven als Heineken, Suikerunie, McCain en anderen, in samenwerking met telers uit de Flevopolder. Een belangrijke basis voor Veldleeuwerik is een systematiek van 10 indicatoren, bedoeld voor akkerbouwers om tot een duurzamer bouwplan te komen. De indicatoren variëren van bodemkwaliteit tot biodiversiteit. Deelnemende akkerbouwers nemen duurzaamheidsmaatregelen op hun bedrijven en wisselen ervaringen uit in regiogroepen, wat in feite studiegroepen zijn, zoals die ook breder georganiseerd worden binnen de land- en tuinbouw. Ook is er een certificaat ontwikkeld, dat akkerbouwers kunnen inzetten als vergroeningsmaatregel binnen het Gemeenschappelijke landbouwbeleid (GLB). Bij dit certificaat hoort ook de deelname aan workshops die vanuit de ketenpartners georganiseerd worden. Hierbij bestond de hoop bij de akkerbouwers dat hierbij ook samenwerking tussen ketenbedrijven en akkerbouwers zou ontstaan, maar dat gebeurt nauwelijks.

3.3.3 Initiatieven rondom alternatieve ketens

Initiatieven alternatieve ketens bieden perspectief voor aanvullende maatregelen voor natuur-inclusiviteit

Naast de reguliere route van verkoop van natuurinclusieve producten via de retail, zijn er mogelijkheden voor natuurinclusieve landbouw via nichemarkten met alternatieve afzetkanalen. Dit kan rechtstreekse verkoop aan bedrijf zijn, of directe levering aan winkels, horeca of consumenten. Landbouwbedrijven doen dit individueel of ze werken met elkaar samen. Dit kan als onderdeel van initiatieven zoals de hiervoor behandelde Red de Rijke Weide-initiatieven of als coöperaties, zoals Amstelgoed.

Ook zien we nieuwe ketenpartijen ontstaan, zoals De Fryske die een Friese kaas in de (regionale) markt zet en de benodigde kaas hiervoor (nu nog bij één) natuurinclusieve boeren betreft. Of De Woeste Grond waarin agrarisch beheer van natuurgebieden gekoppeld is aan vleesverkoop. Dit is een bedrijf met een eigen slagerij die het vlees verkoopt via een eigen webshop. Ook zien we meer grootschalige initiatieven waarbij men de retail poogt te omzeilen, zoals bij maaltijdboxen als Bee-Box, van Willem en Drees en vergelijkbare formules, zoals Hello Fresh. Willem en Drees richt zich met de Bee-Box exclusief op biologische producten en heeft ook ideële doelstellingen rondom het versterken van de positie van de boer. Dit in tegenstelling tot Hello Fresh, die geen ideële doelstelling hanteert. Een ander meer regionaal gericht voorbeeld is Rechtstreeks Rotterdam, waar voedsel dat geproduceerd wordt in de regio wordt verkocht in de stad. Ook zijn er steeds meer lokale initiatieven van burgers die zelf een voedselcoöperatie opzetten en zo lokaal geproduceerd voedsel verkopen in de stad. Herenboeren is een meer ruraal, maar vergelijkbaar initiatief, waarbij burgers eigenaar worden van een boerenbedrijf en daar ook levensmiddelen uit verkrijgen. Het betreft een landelijk concept en men poogt allerlei coöperatieve bedrijven op te zetten. Ook Willem en Drees werkt met een coöperatieve structuur, waarvan zowel producenten, verwerkers en consumenten eigenaar zijn. Via deze coöperatieve structuur wil Willem en Drees het gesprek tussen consument en producent op gang brengen en zo hun belangen bij elkaar brengen.

Deze initiatieven hebben gemeen dat ze producenten en consumenten dichterbij elkaar brengen, waarbij meer ideële motivaties een belangrijke rol spelen. Daarbij gaat het niet uitsluitend over biodiversiteit, maar vooral ook over weten wat je eet en het verduurzamen van de voedselketen. Deze directere en veelal kortere ketens hebben wel de potentie om te zorgen voor een meer natuurinclusieve landbouw, doordat er een gesprek mogelijk is tussen producent, ketenpartij en consument. Daarmee willen ze dilemma's in de voedselketen, binnen de coöperatie bespreekbaar maken, zoals dat burgers zo goedkoop en zo goed mogelijk voedsel willen en een agrarisch producent een zo goed mogelijke opbrengst voor zijn producten.

In de praktijk lopen dergelijke keteninitiatieven er tegenaan dat het moeilijk is een duurzaam verdienmodel te ontwikkelen. De kosten voor het opzetten en onderhouden van een eigen logistiek zijn hoog, zeker vergeleken met die van het zeer efficiënte systeem van de reguliere retail. Dat maakt het lastig om beginnende initiatieven verder op te schalen in omvang. Dit komt niet door een gebrek aan potentiële investeerders. Respondenten geven aan dat er wel financieringsmiddelen zijn voor goede duurzame initiatieven, maar dat het ontbreekt aan businesscases die investeerders ervan kunnen overtuigen om grote investeringen in verdere opschaling te doen.

3.3.4 Regionale innovatie

Natuurinclusieve landbouw wordt vormgegeven in regionale innovatietrajecten

De wijze waarop een meer natuurinclusieve landbouw ingevuld wordt, verschilt sterk per regio, omdat niet alleen het type bedrijven verschilt per regio, maar ook de abiotische omstandigheden en de daarbij behorende natuurlijke systemen. Zo vraagt de melkveehouderij in het veenweidegebied om een geheel andere aanpak als de akkerbouw in de Veenkoloniën. Dat betekent dat het niet voldoende is om op bedrijfsniveau maatregelen voor natuurinclusiviteit te formuleren, zonder hiernaar ook op gebiedsniveau te kijken. Daar komt nog bij dat maatregelen vaak meer resultaat, in termen van

---

natuur en biodiversiteit, op kunnen leveren als er de maatregelen ruimtelijk gecoördineerd en op elkaar afgestemd zijn (zie bijvoorbeeld Van Doorn *et al.* 2017). Tot slot is er ook het aspect van cultuur en identiteit waarbinnen natuurinclusiviteit vorm krijgt en wat ook gebruikt wordt om natuurinclusieve producten op te markt te zetten, zoals met De Fryske kaas. Bovendien verschilt de dynamiek rondom natuurinclusiviteit tussen regio's. Zo valt op dat veel initiatieven rondom natuurinclusiviteit in Noord-Nederland spelen.

Hiermee is er duidelijk een vorm van coördinatie nodig op gebiedsniveau om natuurinclusieve landbouw tot een succes te maken. De agrarische collectieven die opgericht zijn rondom de uitvoering van het agrarisch natuurbeheer zijn partijen die een rol kunnen spelen, maar er zijn ook andere voorbeelden van een gebiedsaanpak als Land van Waarde (zie tekstkader hierna), waarin integraal wordt gestuurd op behoud en ontwikkeling van biodiversiteit en men een centrale rol ziet voor gebiedscoöperaties (De Vries, 2016) of een council van partijen met groenblauwe ambities.

Staatsbosbeheer is bezig met het vormgeven van samenwerking met boeren in natuurinclusiviteit rondom hun gebieden. Ook bij de Stichting Veldleeuwierk is er sprake van een regionale coördinatie in zekere zin, door te werken met regiogroepen van akkerbouwers. Deze regionale aanpak van natuurinclusieve landbouw blijkt zich in de praktijk sterk te richten op innovatie: innovatie in hoe nutriëntenkringlopen efficiënt vormgegeven kunnen worden, in hoe agrariërs meer resultaat kunnen boeken voor biodiversiteit of voor het vastleggen van organische stof in de bodem. Dit richt zich ook op sociale innovatie zoals het geval in het Living Lab Natuurinclusieve Landbouw (zie tekstkader hierna) in Friesland dat zich met name richt op verdienmodellen voor natuurinclusieve landbouw en waar omheen een aantal projecten lopen met agrarische collectieven. Dit Living Lab is deels een uitwerking van activiteiten van het Friese burgerinitiatief Kening fan e Greide dat natuurinclusieve landbouw provinciaal agendeert en allerhande culturele activiteiten organiseert rondom biodiversiteit in de landbouw en wat het verlies hiervan betekent voor mens en cultuur. Deze aanpak lijkt nu ook in andere provincies opgepakt te zullen worden en er is ook sprake van de oprichting van een landelijk Living Lab.

Een regionale aanpak biedt kansen voor het integraal realiseren van natuur- en landbouwambities en voor afspraken tussen samenwerkende ondernemers met bijvoorbeeld waterschappen, provincies, gemeenten en terreinbeherende organisaties. In deze afspraken kan ook een verdienmodel vormgegeven worden, bijvoorbeeld doordat melkveehouders hun vee kunnen inscharen op natuurland van een TBO of doordat agrariërs ook landschapselementen op grond van gemeenten of waterschappen onderhouden. Een voorbeeld hiervan is te vinden in het Ondernemend Natuurnetwerk in Brabant waar agrariërs een deel van het provinciaal natuurnetwerk gaan realiseren.

Tekstkader Voorbeelden van regionale innovatie

Living Lab Natuurinclusieve landbouw

Het Living Lab Natuurinclusieve Landbouw Fryslân stimuleert en ondersteunt initiatieven en projecten die gericht zijn op de ontwikkeling van natuurinclusieve oplossingen binnen de landbouw, zowel op regionaal, landelijk als in Europees verband. Het Living Lab zoekt uitvoerbare antwoorden op de vraag hoe natuurinclusieve landbouw het beste in praktijk kan worden gebracht. Met als doel praktische gereedschappen voor boeren te ontwikkelen om met een meer natuurinclusieve landbouw aan de slag te gaan. Dit gebeurt in nauwe samenwerking met de agrarische gebiedscollectieven, onderwijsinstellingen en kennisinstututen, maar ook met retailers en partijen van zowel binnen als buiten de zuivelketen.

Het Living Lab begeleidt projecten van idee tot realisatie. Ideeën voor projecten kunnen worden aangedragen bij de projectleider van Living Lab. Mocht het idee aansluiten bij de doelen van Living Lab dan wordt het uitgewerkt via een aantal fases, van idee naar concept, naar plan van aanpak en uitvoering van het project. Activiteiten richten zich onder andere op het ontwikkelen van economische verdienmodellen voor boerenbeheer van natuur rondom gebiedssamenwerking en certificering, de rol die kruiden en vlinderbloemigen in kruidenrijk grasland in de veevoeding van rundvee kunnen krijgen en het inzetten van hightech voor agrarisch natuurbeheer.

Het Living Lab is voortgekomen uit een werkgroep bestaande uit leden van Kening fan 'e Greide, de Agrarische Collectieven, Natuurorganisaties, LTO Noord en de Versnellingsagenda Melkveehouderij Noord-Nederland. Het Living Lab wordt gefinancierd door provincie Fryslân. In het kader van het EZ-programma 'Natuurvisies/Tweede Natuur' is het Living Lab opgenomen als landelijk voorbeeldproject.

Bron: <https://www.kingofthefields.eu/living-lab-natuurinclusieve-landbouw-fryslan/>.

Er zijn ondertussen ook Living Labs in ontwikkeling in andere provincies en er wordt gesproken over een landelijk living lab natuurinclusieve landbouw.

Land van Waarde

De kern van het concept Land van Waarde (voorheen Dairyland Stewardship Council) is de versterking en verbetering van de biodiversiteit in de Nederlandse melkveelandschappen. Het gaat om de erkenning dat natuur en landschap een economische waarde in zich hebben en dat deze waarde letterlijk wordt beloond vanuit de markt. Uitgangspunt is dat een melkveehouder een deel van zijn areaal bestemt voor natuur; dit wordt vastgelegd in een bedrijfsnatuurplan. Deze activiteiten worden gecertificeerd. In een council van allerlei partijen worden financiële stromen gebundeld en wordt de waarde die de boer creëert, betaald, bijvoorbeeld via een meerprijs in de markt, maar ook via rentekorting of ruimere vergunningsmogelijkheden (www.courage2025.nl). Deelnemende agrariërs zijn lid van een coöperatie waarin ook burgers, lokale overheden, waterschap en ketenpartijen zitten. Dit is althans de visie. Na een verkennend project loopt er sinds oktober 2017 een (drie jaar durende) pilot met 30 boeren in Salland. Het initiatief hiertoe is genomen door Courage 2025, Landschap Overijssel en Nationaal Groenfonds.

Ondernemend Natuurnetwerk Brabant

De aanpak van het Ondernemend Natuurnetwerk Brabant bestaat uit het combineren van natuurontwikkeling met economisch medegebruik. Dit betekent dat natuurwaarden worden ontwikkeld (vastgelegd in een eeuwige verplichting op de grond), maar dat de betreffende gronden tegelijkertijd een economische verdien capaciteit behouden. Provinciale subsidie is mogelijk tot 50% van de grondwaarde. Natuurontwikkeling in combinatie met nieuwe vormen van landbouw opent economische perspectieven voor de ondernemer. Natuurontwikkeling maakt de omgeving aantrekkelijker en kan recreatie op of rond landbouwbedrijven stimuleren. Het is ook een manier om grond binnen het Natuurnetwerk Brabant in eigen beheer te blijven gebruiken of om extra grond onder het agrarisch bedrijf te krijgen. Dit met behoud van toeslagen en mestplaatsingsruimte. Deze benadering is geïntroduceerd door ZLTO en wordt voor in voorbereiding zijnde aanvragen uitgewerkt in gebiedsprocessen met gebiedspartners, zoals Landschapsbeheer Brabant en de waterschappen. Er zijn bijeenkomsten en gesprekken met agrariërs gehouden. De groep die geïnteresseerd is, is voor de eigen bedrijven aan het kijken op welke wijze het betreffende bedrijf inhoud kan geven aan het natuurnetwerk. Hierbij kunnen ook samenwerkingen met TBO's een rol spelen. Het betreft relatief veel biologische bedrijven, maar het Ondernemend Natuurnetwerk staat ook open voor reguliere bedrijven.

Bron: <https://www.groenontwikkelfondsbrabant.nl/ondernemend-natuurnetwerk-brabant>

3.3.5 Landelijk netwerk

Een landelijk netwerk brengt initiatieven en partijen samen en ontplooit activiteiten ter verdere ontwikkeling en uitrol van natuurinclusieve landbouw

Landelijk heeft zich sinds 2016 een netwerk ontwikkeld rondom natuurinclusieve landbouw. De Rijksdienst voor Ondernemend Nederland (RVO) beheert in opdracht van het ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit (LNV) het secretariaat van dit netwerk. Dit netwerk wordt door LNV gezien als een netwerk van koplopers die een sleutelrol te vervullen hebben in de ontwikkeling van natuurinclusieve landbouw en dit netwerk speelt dan ook een belangrijke rol in de betrokkenheid van de Rijksoverheid. Het idee is dat door dit netwerk mee te helpen opzetten en ondersteunen, dat dan innovaties rondom natuurinclusiviteit in de landbouw versneld en versterkt kunnen worden en dat daarmee de beoogde transitie een zet in de rug krijgt. Deelnemers zijn vooral relatief kleine bedrijven en voedselinitiatieven, aangevuld met NGO's, onderwijspartijen en adviesbureaus. In het netwerken zouden meer radicale vernieuwers deelnemen. Naast deze partijen uit markt en samenleving zijn Rijk en provincies betrokken. Er heeft zich een netwerk van provinciale beleidsmedewerkers gevormd en er is ook strategisch beraad rondom het landelijk netwerk.

In het netwerk komen initiatieven bij elkaar en worden ideeën uitgewisseld. Daartoe worden bijeenkomsten georganiseerd en gefaciliteerd. Het netwerk heeft in januari 2017 een manifest uitgebracht. Hierin wordt aandacht gevraagd voor natuurinclusieve landbouw en geeft het aan waarom deze zo belangrijk is. Het manifest beschrijft ook wat het netwerk zelf gaat ondernemen. Hoofdpunten daarbij zijn: opbouw van het netwerk, groeien naar scherpere, toepassen van kennis en kengetallen, korte en transparante ketens en zoeken naar openingen met betrekking tot knellende regelgeving. In oktober 2017 heeft het netwerk een uitvoeringsagenda uitgebracht met hierin het voornemen om naast de in Friesland opgerichte Living Lab ook in andere regio's living labs op te zetten en tot een landelijk living lab te komen.

In samenhang met dit netwerk zijn overheden activiteiten aan het ontplooiën rondom natuurinclusieve landbouw. Zo speelt parallel aan het netwerk natuurinclusieve landbouw ook de volgende ronde in de vergroening van het GLB waarin bekeken wordt of er niet meer overgegaan kan worden naar het leveren van groenblauwe diensten voor de inkomenssteun. Een deel van de deelnemers aan het netwerk dragen actief bij aan de ideeënvorming hierover. Ook zullen er voor de landbouwvisie afspraken tussen partijen worden gemaakt over de beoogde overgang naar kringlooplandbouw (Ministerie van LNV, 2018); natuurinclusieve landbouw speelt hier ook een rol in. Provincies zijn bovendien visies en activiteiten aan het ontwikkelen op natuurinclusieve landbouw. Concreet ondersteunen overheden maatschappelijke initiatieven zoals Commonland, Dairyland Stewardship Council (nu Land van Waarde), de Groene Kwin en het Living Lab Fryslân, en worden er Green Deals afgesloten, zoals die rondom Weidevarkens, Herenboeren en Voedselbossen (zie www.greendeal.nl).

Bovendien wordt het landelijk netwerk zelf ondersteund vanuit overheden. Ook wordt er vanuit het ministerie van LNV en vanuit RVO gewerkt aan het inbedden van natuurinclusieve landbouw in het agrarisch onderwijs. Ook laat het ministerie van LNV toegepast onderzoek uitvoeren op het thema en wordt Staatsbosbeheer ondersteunt in het leggen van relaties met de landbouw. Er ligt nu ook een initiatief rondom een beoogd Deltaplan Biodiversiteit dat ook tot ondersteuning van allerhande onderzoeksactiviteiten zou moeten leiden. Er zijn ondertussen kwartiermakers aangesteld om het deltaplan voor te bereiden. Het initiatief voor het Deltaplan is genomen door het Netherlands Ecological Research Network (NERN), NGO's en vertegenwoordigers van het bedrijfsleven. De oproep voor een deltaplan is echter nadrukkelijk op de overheid gericht.

In het topsectorenbeleid – het belangrijkste voorbeeld van innovatiebeleid in Nederland – wordt natuurinclusieve landbouw niet expliciet opgepakt, maar binnen topsector Agri & Food is er wel aandacht voor duurzaamheid, voor bodemleven en voor agro ecologie. In de nieuwste kennis- en innovatieagenda van de TKI Agri & Food (2018) wordt biodiversiteit ook genoemd, maar vooral als aspect bij het klimaat en bij het zogenaamde duurzame intensiveren, als onderdeel van productie-verhogende strategieën en vooral in de zin van verminderen van schade. Wel kan dit een aanknopingspunten bieden voor de verdere ontwikkeling van natuurinclusieve landbouw. Vooralsnog wordt er door LNV vooral ingezet op het landelijk netwerk van koploperbedrijven.

3.3.6 Autonome initiatieven

Een deel van de initiatieven rondom natuurinclusieve landbouw is vooral lokaal gericht en blijven daarmee uit het zicht

Natuurinclusieve landbouw is gericht op een bredere transitie van de landbouw. Er zijn echter verspreid over Nederland ook agrarisch ondernemers die voor biodiversiteit zorgen op hun bedrijven, maar niet aangehaakt zijn bij het landelijk netwerk, niet deelnemen aan keteninitiatieven en soms ook geen gebruik maken van subsidiemogelijkheden. Men is vooral gericht op natuur op hun eigen bedrijven en experimenteert hiermee. Soms werkt men lokaal wel samen en is er bijvoorbeeld contact met de Vogelbescherming. Ook zie je dat dit soort initiatiefnemers weer aanhaken bij netwerken. Zo heeft de Vogelbescherming een netwerk van weidevogelboeren opgezet, waarin juist individuele agrariërs deel kunnen nemen om hun kennis over weidevogels te vergroten. Op deze manier kunnen deze individuele initiatieven toch weer aangehaakt worden bij grotere bewegingen.

3.4 Leerpunten

3.4.1 Kansen

De belangrijkste factoren die de kansen voor de ontwikkeling en opschaling van natuurinclusieve landbouw vergroten zijn 1) dat de wenselijkheid van duurzame voedselproductie gemeengoed begint te worden, 2) dat er veel uitgewerkte concepten beschikbaar zijn en 3) dat het voor sommige bedrijven aantrekkelijk is om natuurinclusieve producten aan te bieden.

De wenselijkheid van duurzame voedselproductie begint gemeengoed te worden

De idee dat voedselproducten duurzaam geproduceerd horen te zijn, is gemeengoed aan het worden. Op deze 'golf' kan natuurinclusiviteit meeliften. Het toenemend belang van duurzaamheid en natuurinclusiviteit in de agrifoodsector uit zich niet alleen in het maatschappelijk debat, maar nadrukkelijk ook in de keten. Banken zien verduurzaming bijvoorbeeld steeds meer in het licht van het risicoprofiel van bedrijven die financiering zoeken. Hoewel het besef dat landbouwbedrijven in samenhang met duurzaamheid ook een opgave hebben voor biodiversiteit zeker geen gemeengoed is, zijn er steeds meer bedrijven en organisaties die zich hier openlijk voor uitspreken. Een onderwerp als bodemleven begint nu bijvoorbeeld breed opgepakt te worden. Het zijn niet meer alleen de voorlopers en niche-spelers die zich hiermee bezighouden. Dit is deels gebeurd vanwege allerlei vragen en aanklachten van natuur- en milieuorganisaties, de retail en alarmerende berichtgeving en onderzoeksresultaten over de staat van de natuur. Ook al staat het nemen van concrete activiteiten op boerenbedrijven nog aan het begin, er is een beweging op gang gekomen die dit wel kan bewerkstelligen. Bovendien vindt zoals hierboven besproken een zekere institutionalisering plaats bij overheden en binnen het agrarisch onderwijs. Daarmee is natuur-inclusieve landbouw dus niet iets dat geheel nieuw is en van voren af aan ontwikkeld moet worden. De grootste opgave is de verbreding en opschaling bij de ondernemers die dit nog niet doen, maar hier in toenemende mate wel op worden aangesproken door de keten en de maatschappij. Daarnaast is een verdere verdieping van de natuurinclusieve praktijken wel gewenst en vindt deze ook plaats.

Wel is het zo dat het duurzaamheidsdiscours ook gaat over het inzetten van technologische oplossingen om de impact van de landbouw op de omgeving te verkleinen. Overheden ondersteunen ook dit discours, dat niet per se leidt tot een transitie naar een natuurinclusieve landbouw.

Bestaande natuurinclusieve concepten vormen fundament voor verdere ontwikkeling

De tweede kans is dat er al vele concepten ontwikkeld zijn die een praktische invulling geven aan natuurinclusieve landbouw. Dit zijn zowel concepten van individuele ondernemers die hier al jaren mee bezig zijn en ook verdienmodellen hiervoor hebben, als concepten die door samenwerking van partijen tot stand gekomen zijn, zoals kringloopboeren, collectieven, nieuwe coöperaties, Weide Weelde, etc. Deze concepten richten zich op een breed spectrum: productie, verdienmodellen, samenwerkingsmodellen, nieuwe merken, etc. Naast deze bestaande concepten zien we dat verschillende partijen bezig zijn met het ontwikkelen van nieuwe, met een aandacht voor de wijze waarop deze ook een financiële meerwaarde voor de agrarische producten kunnen opleveren. We zien ook dat bedrijven die zich hiermee bezighouden zich verenigen in een landelijk netwerk en samenwerkingsovereenkomsten met overheden af weten te sluiten. Dat gaat om Green Deals, maar ook om activiteiten die aanpalend zijn aan agrarisch natuurbeheer door agrarische collectieven. Hoe natuur-inclusieve landbouw vorm krijgt, zal zich nog verder ontwikkelen, maar er is een fundament op voort te bouwen.

Natuurinclusiviteit is voor deel van de bedrijven een manier om concurrentiepositie te verbeteren

De derde kans is dat duurzaamheid en natuurinclusiviteit niet enkel relevant zijn voor de license-to-operate van de landbouw en de voedselindustrie. Voor een deel van de bedrijven, zowel in de productie, als in de verwerkende industrie en de retail zijn natuurinclusieve producten interessant als een manier om (financiële) meerwaarde uit melk, groente, etc. te halen. Dus niet zozeer vanwege de baten van natuur op het boerenbedrijf, maar vooral door een verbetering van het concurrerend vermogen in de markt. Met natuurinclusiviteit kunnen specifieke markten worden bediend die voorheen nog niet goed bediend werden in de retail, anders dan via speciale winkels. Ook kan

---

duurzaamheid en natuurinclusiviteit een manier zijn om keten en producenten samen te laten werken in de positionering van producten en daarmee onderscheidend te zijn ten opzichte van de concurrent.

3.4.2 Barrières

Ondanks de kansrijke situatie is een verdere opschaling van natuurinclusieve landbouw nog kwetsbaar.

Het realiseren van een beter verdienmodel voor de boer is nog niet in beeld

Alhoewel natuurinclusiviteit een deel van de agrarische bedrijven de mogelijkheid om een meerwaarde te realiseren, blijft het voor de meeste agrarische bedrijven het ontbreken van een duidelijke meerprijs de grootste bottleneck voor om meer natuurinclusief te gaan ondernemen is. Via de retail lijken extra verdiensten door inzet op natuurinclusiviteit maar beperkt mogelijk (2-3 cent per kg) en ziet het er nog niet naar uit dat dit snel gaat veranderen. Waar er een verplichting aan het ontstaan is, dreigt bovendien dat het moeilijker zal worden om als agrarisch ondernemer onderscheidend te zijn door natuurinclusief te opereren. De alternatieve routes voor verwaarding (zoals directe levering) zijn complex en daardoor omgeven met risico's die men veelal niet kan dragen. Er zijn wel enige mogelijkheden tot financiering via duurzame banken en Groenfonds en er wordt ook wel ondersteund via onderzoek, advies en innovatieondersteuning, maar dat is nog vooral voor die boeren die willen experimenteren en gaat nog niet echt over opschaling.

Natuurinclusief ondernemen is voor veel agrarisch ondernemers nog een grote stap

Het is voor het grootste deel van de agrarisch ondernemers een grote stap om natuurinclusief te worden, zeker als het er om gaat om biodiversiteit echt te integreren in de bedrijfsvoering en verder te gaan dan bijvoorbeeld het stimuleren van het bodemleven of het bevestigen van nestkasten. Veel bedrijven hebben de ruimte niet om te veranderen vanwege de investeringen die in het huidige bedrijfssysteem gedaan zijn, of omdat men niet weet hoe ze te werk moeten gaan, essentiële informatie niet voorhanden is, etc. Voor de akkerbouw speelt bijvoorbeeld dat er een grote druk is om die gewassen te telen die een goede marge opleveren; ook om mindere inkomsten in magere jaren te kunnen compenseren. Binnen de akkerbouw is er ook vrije inkoop, waarbij producent en leverancier zich niet op voorhand aan elkaar verbinden zoals wel binnen de zuivelsector (waarbij de boer dan ook nog eens mede-eigenaar van de coöperatie is). Daardoor is het moeilijker om als sector en als keten stappen te nemen.

Ondersteunen van verschillende ontwikkelingen in de landbouw bemoeilijken transitie

Verduurzaming van de landbouw is een steeds belangrijker stroom, maar wel één met tegenstrijdige bewegingen. De 'Meer met Minder' beweging - die gericht is op productieverhoging, voedselzekerheid en maximale benutting van het natuurlijk kapitaal - kent ogenschijnlijk strijdigheden met natuurinclusieve landbouw. Die beweging is echter wel sterk te herkennen in de innovatieagenda TKI Agri & Food (2016). Dit is ook waarom natuurinclusieve landbouw opgekomen is, om duurzaamheid, waarbij geen aandacht is voor biodiversiteit, om te buigen naar een natuurinclusieve beweging. Alleen is dit nog niet in die mate verankerd in het beleid van overheid en bedrijfsleven dat er een duidelijke stip op de horizon geformuleerd is. In tegendeel: de Rijksoverheid staat ook positief ten aanzien van 'Meer met Minder' en daar gaat ook de meeste ondersteuning heen, bijvoorbeeld via het topsectorenbeleid. Met de Landbouwvisie heeft het Rijk wel een ambitie aangegeven om tot een kringlooplandbouw te komen, waar natuurinclusieve landbouw ook bij wordt genoemd. Aangezien hierin naast natuurinclusieve landbouw ook voorbeelden genoemd worden die bij de meer met minder beweging (lijken te) passen - zoals precisielandbouw - is het vooralsnog de vraag of met deze visie de situatie van het ondersteunen van tegenstrijdige bewegingen wordt beëindigd.

Kennisketen functioneert niet optimaal

De beoogde transitie naar een natuurinclusieve landbouw vergt veel kennis, gekoppeld aan innovatieprocessen. Er wordt geconstateerd dat de kenniswereld hier nog beter in kan functioneren. Er zijn nog grote opgaven rondom de samenwerking tussen wetenschap en boerenpraktijk, tussen wetenschappelijke disciplines, en tussen de verschillende kennisleveranciers, zoals wetenschap, onderwijs, adviesbureaus, voorlichting; ofwel de kennisketen. Wetenschappelijke kennis wordt niet zonder meer geaccepteerd in de praktijk en praktijkkennis wordt veelal niet hoog geacht door wetenschappers (zie

---

bijvoorbeeld Stuiver, 2008). Tegelijkertijd heeft men elkaar wel nodig en wordt ook de samenwerking gezocht. Dit bij elkaar brengen is complex en weerbarstig; zeker als er ook nog eens verschillende agenda's spelen (economische ontwikkeling, behoud biodiversiteit, etc.). Bovendien is wetenschap georganiseerd langs disciplinaire grenzen, waardoor de betrokkenheid van wetenschappers vaak eenzijdig is (of een ecooloog, of een plantenteeltkundige, of een econoom, maar meestal niet gezamenlijk). Interdisciplinaire kennisontwikkeling gebeurt wel in de praktijk, maar het blijft complex en weerbarstig. Daardoor weten kennispartijen elkaar soms nog niet goed te vinden om de voor een transitie benodigde kennis bij elkaar te brengen.

3.4.3 Opties voor versterking

Aangezien de opschaling van natuurinclusieve landbouw een systeemverandering vergt, is een doorbraak moeilijk te realiseren. Er is coördinatie nodig, maar de transitiebenadering leert ons dat die niet centraal aangestuurd en opgelegd kan worden, omdat bij transities het dominante systeem -waar ook de overheid toe behoort - de facto - een tegenmacht vormt voor de door haarzelf beoogde transitie. Wel zijn enkele opties te noemen rondom het op gang krijgen en houden van dynamiek die de beoogde transitie ondersteunt. Die vragen niet alleen actie van de overheid en ook niet alleen de Rijksoverheid, maar het Rijk kan hier naast ketenpartijen, financiers en NGO's een meer actieve rol in spelen en doet dit ook al.

Werken aan een aangepaste ketenordering

De eerste optie is het werken aan een reorganisatie van de marktordering. Hoewel de bestaande ketens duurzaamheid en natuurinclusiviteit beginnen te integreren, gebeurt dit nog niet op een manier die de gemiddelde agrarisch ondernemer helpt om de risico's van een andere manier van produceren te kunnen dragen. Dat kan door een meerprijs te bieden voor zijn natuurinclusieve product, maar er zijn ook mogelijkheden om (financiële) risico's af te dekken. Retailers zouden dit bij uitstek kunnen doen, maar dit gebeurt nog maar in beperkte mate. De overheid kan hier als marktordenaar in principe ook invloed op uitoefenen, hoewel dit deels ook in Europees verband zal moeten gebeuren. Interessant in dit licht zijn de plannen van het kabinet-Rutte III om bedrijven aan te spreken op de prijs die zij betalen en om de mogelijkheden voor samenwerking tussen agrarische producenten onderling te vergroten. Dat laatste ziet de overheid nu nog vaak als concurrentievervalsing.

Vergroening Gemeenschappelijk landbouwbeleid

Bovendien kan de Rijksoverheid via de voorgenomen verdergaande vergroening van het Gemeenschappelijk landbouwbeleid besluiten om gerichte maatregelen en financiële middelen in te zetten voor het stimuleren van een meer natuurinclusieve landbouw. Daarbij benadrukt de koepelvereniging van agrarische collectieven, Boerennatuur.nl, dat het ministerie een actief stimuleringsbeleid dient te voeren en daarnaast geen averechtse prikkels uitdeelt door ook niet-natuurinclusieve bedrijfsontwikkeling te steunen. Er is overleg om het GLB meer eenduidig natuurinclusiviteit te laten stimuleren. Naast GLB wordt ook gedacht aan ondersteuning via POP (plattelandontwikkelingsprogramma), topsectoren, MKB-innovatie, en groundbanken.

Strategische visie op natuurinclusiviteit expliciteren en implementeren

Ten derde is er een mogelijkheid voor het Rijk om samen met de sector, NGO's en kennispartijen de strategische visie over de gewenste relatie tussen landbouw en natuur te expliciteren en concrete afspraken te maken over implementatie-activiteiten. Respondenten noemden de behoefte aan een stip op de horizon. Met de Landbouwvisie van het ministerie van LNV (2018) is er wel een visie op hoofdlijnen uitgewerkt, maar deze is breder dan natuurinclusieve landbouw en bevat nog geen implementatie- of uitvoeringsagenda, waarin tijdsplan, taakverdeling en maatregelen worden benoemd. Mogelijk kan de uitvoeringsagenda van het Netwerk Natuurinclusieve Landbouw (2017) daar een rol in spelen, maar deze zal dan omarmd moeten worden door overheden, voedselbedrijven, retail, de landbouw en relevante delen van de wetenschap en de bankwereld.

Richt kennisontwikkeling en netwerkvorming nadrukkelijker op opschaling

De sturing vanuit het Rijk richt zich vooral op netwerkontwikkeling en ondersteuning met kennis van experimenten. Grote ketenbedrijven sturen ook via de kennislijn met monitoringsprogramma's, workshops, etc. Door binnen de kennisketen betere samenwerking te realiseren en door natuur-

---

inclusieve landbouw beter te integreren in de topsector Agri & Food en MKB-innovaties, dan wel door een nieuwe infrastructuur op te bouwen rondom regionale en landelijke koplopernetwerken en door hiervoor een kennisagenda's op te stellen is hier nog meer uit te halen. Voor opschaling is er echter meer nodig: het ontwikkelen in implementeren van verdienmodellen, het wegnemen van risico's bij het implementeren van verdienmodellen, aansluiten bij ondernemersdynamiek en de verschillen tussen ondernemers hierin een plaats geven; in verschillende landbouwbedrijfstypes (technologieboeren, kostenbespaarders, risicostrijders, maximaliseerders, etc.) zijn immers andere aanhaakpunten voor natuurinclusiviteit. Daarom is het belangrijk om onderzoek en advies goed te integreren met de ontwikkelingsagenda van bedrijven en andere partijen rondom natuurinclusieve landbouw. De Living Lab aanpak zoals deze in Fryslân ontwikkeld is en die men nu breder aan het oppakken is, past bij deze benadering. De uitdaging is vooral om van deze experimenteeromgeving tot daadwerkelijke implementatie te komen en daarbij ook de samenwerking tussen agrariërs, de keten, overheden en kennispartijen te realiseren.

3.5 Conclusies

Natuurinclusieve landbouw is een visie op een andere richting van de ontwikkeling van de landbouw, dan de nog dominante beweging rondom schaalvergroting, intensivering en specialisering. Hoewel er langs de verschillende behandelde sporen een grote dynamiek is op de ontwikkeling van natuurinclusieve landbouw zijn er ook nog genoeg uitdagingen te gaan. De transitie is de nichefase nog niet voorbij. Het is voor de agrarisch ondernemer en voor ketenbedrijven niet eenvoudig om van de bestaande paden af te wijken doordat ze via vele manieren gebonden zijn aan de huidige praktijk. Allereerst geldt voor boeren dat investeren van tijd en geld in een natuurinclusieve productiewijze zijn inkomen en verplichtingen naar de bank onder druk zet. Ten tweede is de huidige voedselketen zodanig efficiënt georganiseerd dat initiatieven die zich richten op de verkorting van de keten tussen producent en consument vooralsnog nauwelijks kunnen opschalen. Ten slotte zorgt de druk op de prijs dat meer partijen binnen de reguliere keten de meerwaarde die de consument voor een natuurinclusief product mogelijk wil betalen naar zich toe willen trekken. Er zijn wel kansrijke ontwikkelingen zoals bij sommige A-merken en huiskmerken die meer natuurinclusieve producten willen gaan leveren, maar de tijd zal leren in hoeverre deze zich verder ontwikkelen.

Voor de handelingsopties is het vooral van belang om de dynamiek rondom natuurinclusieve landbouw op gang te krijgen, te houden en te ondersteunen. Die dynamiek bevindt zich in alle in dit hoofdstuk behandelde sporen. We hebben vier handelingsopties geïdentificeerd:

1. Werken aan een aangepaste ketenordering;
2. Vergroening Gemeenschappelijk landbouwbeleid;
3. Strategische visie op natuurinclusiviteit expliciteren en implementeren;
4. Het nadrukkelijker richten van kennisontwikkeling en netwerkvorming op opschaling. Ook hier hoort een visie en implementatietraject bij.

Deze handelingsopties richten zich niet exclusief op de Rijksoverheid, maar zijn hier wel ook op gericht, gezien de huidige betrokkenheid en ook omdat de provincies ook niet op alle vier de handelingsopties even veel mogelijkheden hebben; de ketenordering zal bijvoorbeeld eerder bij de keten zelf en bij de Rijksoverheid liggen. Hierbij is het van belang om concrete activiteiten vooral in interactie met betrokkenen vorm te geven, aangezien in de fase waarin de transitie zich nu bevindt het de centrale opgave is om dynamiek op gang te krijgen en te houden alvorens er tot opschaling en institutionalisering overgegaan kan worden.

---

4 Stadslandbouw

Wim Nieuwenhuizen & Josine Donders

4.1 Inleiding

Stadslandbouw is een begrip waaronder veel verschillende vormen van initiatieven rond voedselproductie voor en door de stad vallen. We beperken ons in dit onderzoek tot twee vormen van stadslandbouw: initiatieven die zich richten op het realiseren van korte ketens tussen producent en consument en initiatieven die zich richten op het leveren van maatschappelijke diensten. Gezien de focus van deze studie op opschalingsmogelijkheden kijken we naar professionele initiatieven die bovendien (in potentie) een link hebben met fysiek groen en biodiversiteit in en rond steden. Dit betekent dat hightech stadslandbouw, waar gewassen geproduceerd worden in gebouwen (vertical farming) en kassen en initiatieven van burgers, zoals buurtmoestuinen, of waarbij burgers producten bij boeren ophalen, buiten beschouwing blijven. Ook initiatieven die voedsel produceren en verkopen in de stad, zonder daar ook sociale doelstellingen aan te koppelen, zijn geen onderdeel van deze studie.

Uit de interviews die zijn gehouden, komt een beeld naar voren dat er een grote diversiteit is aan stadslandbouwinitiatieven. We hebben slechts een beperkt aantal interviews gehouden en dus niet het gehele veld in beeld kunnen brengen in deze studie. Dat beperkt de reikwijdte van de conclusies hieronder.

4.2 Ontwikkeling op hoofdlijnen

Stadslandbouw is een verzamelterm voor allerlei vormen van het telen van voedsel in en rondom de stad, dicht bij de burger. Er is een grote verscheidenheid aan verschijningsvormen, qua grootte, werkwijze en type product of geleverde dienst. Initiatieven variëren van buurtinitiatief tot commerciële onderneming, van biologische pluktuin tot vertical farming en van versmarkt tot dak-akker, maar een overeenkomst tussen alle initiatieven vormt de duidelijke relatie – of korte keten – tussen producent en consument.

Hoewel stadslandbouw veelal wordt geassocieerd met stedelingen die in hun directe omgeving groente en fruit verbouwen voor eigen gebruik, zijn er meer (potentiële) al dan niet stedelijke functies met stadslandbouw verbonden. Hierbij worden opbrengsten genoemd in termen van bijdragen aan klimaatmitigatie, gezondheid, milieukwaliteit, sociale cohesie en werkgelegenheid (Jansma *et al.*, 2015). Veen *et al.* (2012) komen tot tien functies van stadslandbouw: Voedsel, Energie, Kringloop, Vrije tijd, Educatie, Community, Zorg, Beheer, Korte ketens en Biodiversiteit.

Stadslandbouw wordt door de betrokkenen zelf veelal gezien als een manier om tegenwicht te bieden aan de mondialisering en schaalvergroting van het huidige voedselsysteem. De afstand van producent tot consument is groot en stadslandbouw kan helpen deze afstand weer te verkleinen door consumenten in contact te brengen met de productie van voedsel. Daarnaast wordt stadslandbouw door betrokkenen gezien als een manier om bij te dragen aan de ruimtelijke kwaliteit, het versterken van de sociale cohesie van een buurt of de betrokkenheid van burgers bij hun leefomgeving. Motieven voor het ondernemen van stadslandbouwinitiatieven kunnen combinaties zijn van economische/ pragmatische, sociale of ideologische drijfveren. Biodiversiteit wordt vaak niet expliciet genoemd, maar op de vraag wat de relatie is tussen stadslandbouw en natuur antwoorden respondenten enerzijds dat het een manier is om mensen bewust te maken van onze afhankelijkheid van de natuur voor onze voedselproductie. Een ander veelgehoord rol die genoemd werd door de respondenten was

---

die van natuur als middel om mensen te verbinden, met zichzelf, of met elkaar. Stadslandbouw is daarmee vooral een middel dat bijdraagt aan de bewustwording van het belang van natuur in de brede zin en voor het welzijn van mensen.

4.3 Ontwikkelsporen

Er blijken twee sporen te zijn waarlangs stadslandbouw vorm krijgt. Elk hiervan heeft een eigen dynamiek. De volgende sporen zijn aangetroffen:

1. Korte ketens
2. Leveren van maatschappelijke diensten

4.3.1 Korte ketens

Korte ketens als reactie op globalisering en schaalvergroting

Een deel van de stadslandbouw initiatieven richt zich op het leveren van voedingsproducten aan stadsbewoners, die nabij de stad worden geproduceerd. Respondenten geven aan dat het opnieuw willen verbinden van consumenten en producenten een belangrijke drijfveer is voor het opzetten van dit soort initiatieven. Ze vinden dat het vervoer van voedsel over grote afstanden en de verkoop via supermarkten ervoor heeft gezorgd dat consumenten niet meer weten waar hun voedsel vandaan komt en hoe het geproduceerd wordt. In het onderzoek zijn we de volgende drijfveren tegengekomen bij de initiatiefnemers van korte keteninitiatieven:

- vergroten van de bewustwording van consumenten over de wijze waarop voedsel wordt geproduceerd vergroten;
- terugdringen van negatieve effecten van de reguliere landbouw op de omgeving;
- terugdringen van de afstanden waarover producten (mondiaal) vervoerd worden;
- betalen van een goede prijs aan producenten voor de producten die ze leveren.

Korte keteninitiatieven als verbinding tussen producent en consument

Vanuit het streven om producent en consument weer met elkaar te verbinden, leveren initiatieven voedsel aan inwoners van steden, met daarbij het verhaal van de lokale producent die het product geteeld of verwerkt heeft. Transparantie is een belangrijke manier om de verbinding met de consument te herstellen. Het doel is dat de consument weet wat hij eet en begrijpt dat voor het produceren van voedsel vakmanschap nodig is. In de praktijk betekent dit bijvoorbeeld dat het verhaal van de boer of verwerker voor de klant te lezen is op de website van het initiatief. Ook worden open dagen georganiseerd, zodat consumenten zelf kunnen zien hoe het voedsel geteeld en verwerkt wordt. De respondenten geven ook aan dat niet iedere consument op zoek is naar het verhaal van de producent. Zo gaf Rechtstreex aan dat er ook consumenten zijn die zeggen: als ik weet dat het van jullie komt, dan is het goed. Rechtstreex 'ontzorgt' zogezegd deze consumenten bij het maken van verantwoorde keuzes ten aanzien van voedsel.

Het contact met de consument biedt ook de mogelijkheid om uit te leggen dat een bepaalde manier van produceren kan betekenen dat een product er anders uitziet dan in de supermarkt. Als een producent aangeeft dat het nalaten van bijvoorbeeld gewasbeschermingsmiddelen kan zorgen voor een minder gaaf uiterlijk van gewassen, kan hij dit uitleggen aan de ketenpartij, die dit verhaal kan vermelden op de website, zodat de consument zich bewust wordt van de relatie tussen teeltmethoden en het uiterlijk van producten.

Uitgangspunten verschillen

Elk initiatief formuleert zijn eigen uitgangspunten en idealen waarnaar ze streven. Dit leidt bijvoorbeeld tot verschillen in de definitie van 'lokaal geproduceerd voedsel' die wordt gehanteerd, of in het type producten dat wordt geleverd. Zo kiezen korte keteninitiatieven bijvoorbeeld voor de levering van alleen biologische producten of ook voor het leveren van producten van reguliere landbouwbedrijven. Rechtstreex is een voorbeeld van een initiatief dat er bewust voor gekozen heeft om niet alleen biologische producten te leveren, maar ook producten van boeren die regulier produceren, maar die wel bezig zijn met de verduurzaming van hun bedrijf.

Initiatieven verschillen van opvatting over wat ze onder 'korte keten' en 'lokaal geproduceerd' verstaan. De keuzes die daarbij gemaakt worden hebben consequenties. Hoe korter de afstand, hoe moeilijker het kan zijn om bijvoorbeeld alleen biologische producten te leveren, omdat de kans eenvoudig kleiner is dat er een biologische teler op korte afstand beschikbaar is. Of om een voldoende breed aanbod te realiseren om aan de behoefte van de consument te voldoen. De afstand die Rechtstreeks hanteert is ongeveer 50 kilometer van de stad.

Initiëren en consolideren vraagt om verschillende vaardigheden

De ondernemers die een keteninitiatief opzetten komen vaak niet uit de agrarische wereld. Het zijn vaak mensen die gedreven door idealen een bijdrage willen leveren aan de verduurzaming van ons voedselsysteem. Doordat ze uit andere sectoren komen nemen ze vaak specifieke kennis mee uit eerdere werkervaringen. Deze mensen zijn goed in het opzetten van nieuwe concepten.

Een respondent gaf aan dat een keteninitiatief dat eenmaal loopt in feite vooral een 'saai' logistieke onderneming is, die vraagt om andere vaardigheden dan nodig bij het opzetten van een initiatief. Het gaat dan om het op tijd en met kwaliteit leveren van producten aan klanten. Initiatiefnemers van het eerste uur haken daardoor soms af, hun passie ligt niet bij het runnen van een dergelijke logistieke opgave.

Van startup naar opschaling is een grote uitdaging

Op het moment dat initiatieven draaien en een eerste klantenkring hebben opgebouwd, is een vorm van opschaling nodig om rendabel te kunnen draaien. Vaak hebben ze in het begin nog gebruik kunnen maken van startsubsidies en gelden van investeerders. Diezelfde investeerders vragen vervolgens het initiatief om te laten zien dat ze in staat zijn om rendabel te kunnen draaien. Daar zit vaak een grote uitdaging, omdat de producten die geleverd worden op prijs moeten concurreren met de bestaande zeer efficiënte retailkanalen. Consumenten lijken bereid meer geld te betalen voor lokaal geproduceerde producten, maar een respondent gaf aan dat hier wel een grens aan zit. Als het prijsverschil te groot is, haken mensen toch af. Volgens die respondent is de grootste uitdaging dan ook de bestaande klanten te behouden en om nieuwe te vinden, zodat het volume kan groeien. Die groei is nodig om rendabel te kunnen draaien.

Het opschalen van de initiatieven brengt vaak met zich mee dat geïnvesteerd moet worden. Dat kan bijvoorbeeld zijn in een professioneler bestelsysteem, dat veel handmatig werk kan voorkomen. Of investeringen om te voldoen aan eisen die aan het transporteren, verhandelen en verkopen van voeding worden gesteld. Dan gaat het bijvoorbeeld om het beheren van de 'koelketen', zodat producten zo vers mogelijk blijven in de keten van producent naar consument. Maar het kan ook gaan om investeringen voor certificering, zodat er aan nieuwe klantgroepen geleverd kan worden.

Het consolideren van een korte keteninitiatief vraagt dus om andere vaardigheden en type personen, dan het lanceren van een nieuw concept. Om hier invulling aan te geven moeten de initiatiefnemers mensen aannemen of inhuren die kennis en vaardigheden hebben op gebied van regelgeving en ketenbeheer. Dat kan alleen als het initiatief voldoende financiële ruimte heeft om te investeren. Het is juist deze financiële ruimte die ontbreekt bij de initiatieven die vaak al moeite hebben een positief bedrijfsresultaat te realiseren.

Korte ketens verbinden producten en consument vanuit verschillende invalshoeken

In de korte keteninitiatieven zijn verschillende partijen betrokken elk vanuit hun eigen invalshoek. Zo zijn producenten vaak op zoek naar nieuwe afzetkanalen die een meerprijs per eenheid product opleveren, in vergelijking met levering aan de reguliere retail. Daarin vinden ze partners in initiatiefnemers die bewust en lokaal geproduceerd voedsel willen verkopen in de stad. Deze producenten zijn vaak agrarische ondernemers die zelf al bezig zijn met verduurzaming of biodiversiteit, die via het initiatief een kans zien om de inspanning die ze daarvoor leveren betaald te krijgen.

Overheden zien korte keteninitiatieven als een manier om invulling te geven aan een verdere verduurzaming van de voedselketen. Zo faciliteren de gemeentes Rotterdam en Ede deze initiatieven door het beschikbaar stellen van (start)subsidies, of door het organiseren van netwerkbijeenkomsten.

Kennisinstellingen tot slot nemen ook deel in deze netwerken en ontwikkelen kennis rond stadslandbouw. Tot voor een aantal jaren terug werd dit onderzoek nog gefinancierd door het ministerie van Economische Zaken (nu LNV), maar die ziet voor zichzelf geen rol meer in het dossier van de stadslandbouw en ondersteunt dit onderzoek nu niet meer.

In de afgelopen jaren is geprobeerd alle partijen rond stadslandbouw bij elkaar te brengen in netwerken. Zo bestond er een landelijk Stedennetwerk stadslandbouw, waar vooral overheden en onderzoekinstellingen aan tafel zaten. Later werden hier ook stadslandbouwinitiatieven uitgenodigd. De provincie Zuid-Holland organiseert bijeenkomsten, onder de noemer 'Voedsel families'. Deze netwerken beperken zich overigens niet tot korte keteninitiatieven, maar hebben stadslandbouw in de breedte als focus, of in het geval van Zuid-Holland, alle voedselinitiatieven die werken aan een duurzame voedselketen. Volgens een aantal respondenten is het voor initiatiefnemers niet altijd zinvol om deel te nemen aan dit soort netwerken. De netwerken richten zich meer op het metaniveau en zijn bezig met grote ambities en doelen in de toekomst, terwijl initiatieven bezig zijn met hele operationele zaken op de korte termijn.

4.3.2 Het leveren van maatschappelijke diensten

Voedsellevering en groenonderhoud zijn een middel, geen doel

Stadslandbouwinitiatieven die maatschappelijke diensten leveren, combineren voedselproductie met andere doelen en diensten, waarbij die andere doelen en diensten belangrijker zijn dan de voedselproductie. Het gaat om een breed palet aan diensten, bijvoorbeeld om zorg, het vergroten van sociale cohesie, integratie, educatie of bewustwording. Een respondent geeft aan dat opvallend veel deelnemers aan projecten die maatschappelijke diensten leveren voor het eerst in hun leven fysiek, praktisch aan de slag, met hun handen in de grond gaan. De initiatiefnemers van dit type stadslandbouwinitiatieven zijn gedreven door idealen. Vaak komen ze uit niet-agrarische sectoren en zien zij in stadslandbouw een kans om via het verbouwen van voedsel een bijdrage te leveren aan allerlei maatschappelijke doelen.

Initiatieven komen voor vergoedingen snel terecht in het complexe stelsel van de zorg

Voor betaling van sommige geleverde maatschappelijke diensten kunnen initiatieven een beroep doen op de vergoedingen die gemeenten of zorginstellingen hebben voor bepaalde doelgroepen. Zo kan bijvoorbeeld een beroep worden gedaan op de Participatiewet als het gaat om de re-integratie van mensen met afstand tot de arbeidsmarkt, of er kan een beroep worden gedaan op gelden van de Wet maatschappelijke ondersteuning (Wmo), wanneer een vorm van dagbesteding wordt aangeboden voor verschillende groepen in de zorg.

Doordat elke doelgroep onder een ander deel van het zorgstelsel van de overheid valt, kan het voor initiatieven lastig zijn om aan alle voorwaarden van deze verschillende regelingen te voldoen. Dit speelt vooral als initiatieven zich niet specialiseren in één doelgroep, maar diensten voor meer doelgroepen aanbieden. Dit kan leiden tot grote administratieve lasten, wat veel inspanning en de nodige kennis van de betreffende initiatiefnemers vraagt. Daarbij maakt het ook uit hoe de gemeente de zorg heeft georganiseerd, en of stadslandbouwinitiatieven daarbij toegang tot de zorg en de zorgvergoedingen hebben. Ook als zorginstellingen gebruik maken van de diensten van stadslandbouwinitiatieven geldt dat het initiatief aan strikte voorwaarden moet voldoen.

Gemeenten nauwelijks bereid om langjarige financiële verplichtingen aan te gaan

Veel gemeenten staan welwillend tegenover stadslandbouwinitiatieven die maatschappelijke diensten leveren. We hoorden van respondenten dat gemeenten er daarbij vanuit gaan dat dit soort initiatieven zichzelf moet kunnen onderhouden. Vaak is er nog wel startsubsidie beschikbaar, of ondersteunen gemeenten initiatieven door grond ter beschikking te stellen, maar daarna gaan gemeenten ervan uit dat een initiatief een verdienmodel heeft om zichzelf te kunnen onderhouden. Of overheden gaan ervan uit dat stadslandbouwinitiatieven gerund kunnen worden door vrijwilligers. Hier zit een spanning. Juist in wijken met een sociale achterstand zijn niet altijd voldoende geschikte vrijwilligers beschikbaar. Daar komt bij dat initiatieven die zich richten op specifieke doelgroepen in de samenleving hun cliënten professionele begeleiding moeten bieden. Deze vorm van professionaliteit kan door initiatieven niet met vrijwilligers alleen gerealiseerd worden, dit vraagt om betaalde, geschoolde krachten.

Het betalen van deze geschoolde krachten is vaak een probleem aangezien de initiatieven afhankelijk zijn van in de tijd gelimiteerde projectfinanciering. Er moeten telkens opnieuw projecten bedacht worden om voor tijdelijke financiering in aanmerking te komen (projectencarrousel), maar dit levert geen geld op om voor continuïteit en professionaliteit in de organisatie te zorgen, waardoor initiatieven niet door kunnen groeien naar een duurzaam verdienmodel. Er bestaan wel ideeën in de praktijk om uit deze projectencarrousel te komen, zoals bijvoorbeeld 'funding plus', dat uitgaat van meerjarige contracten met overheden of fondsen voor de diensten die worden geleverd (De Jong & Kooij, 2017).

Een deel van het probleem is dat het integrale karakter, de levering van diverse verschillende maatschappelijke diensten, van initiatieven niet aansluit bij de sectorale organisatie van gemeenten. De gemeente Utrecht en twee initiatieven zijn een gezamenlijk leertraject gestart waarin zij zoeken naar oplossingen voor het vergoeden van integrale maatschappelijke diensten aan de gemeente.

4.4 Leerpunten

In deze paragraaf beschrijven de kansen en belemmeringen per ontwikkelspoor en sluit af met opties voor versterking.

4.4.1 Korte keteninitiatieven

Maatschappelijke aandacht voor duurzame en gezonde voeding

De eerste kans voor korte keteninitiatieven is de maatschappelijke aandacht voor het onderwerp duurzame en gezonde voeding. Hiermee is er in principe een goed klimaat voor stadlandbouw-initiatieven die zich richten op lokale, korte voedselketens. De respondenten geven aan dat er een groep consumenten is die bewust met voeding omgaat en die niet alleen wil weten waar hun voedsel vandaan komt, maar ook wil dat dit voedsel duurzaam geproduceerd wordt. Deze groep consumenten zijn potentiële klanten van korte keteninitiatieven. Het vraagt alleen wel een grote inspanning van een initiatief om deze klanten te bereiken en aan zich te binden.

Gemeenten hebben een positieve houding naar stadlandbouwbedrijven

Een tweede kans is de aandacht voor duurzaam en lokaal voedsel bij een aantal gemeenten in Nederland. Hoewel we niet weten hoeveel gemeenten een eigen voedselbeleid hebben, zijn de initiatieven die we gesproken hebben allemaal in contact met de gemeente waarbinnen ze gevestigd zijn en staan deze gemeenten positief tegenover de initiatieven. De mate waarin gemeenten deze initiatieven ondersteunen verschilt wel. Respondenten gaven aan dat gemeenten meer kunnen doen, door zelf lokaal geproduceerd voedsel in te kopen en door ook andere instellingen en bedrijven in de gemeente hiertoe te stimuleren. Ze gaven aan dat gemeenten onderschatten hoeveel invloed ze hebben.

Concurrentie met bedrijven uit bestaande voedselketen is groot

De grootste belemmering in de opschaling van korte keteninitiatieven, als alternatief voor de gangbare retail, zit in het gebrek aan goede verdienmodellen. De respondenten geven aan dat de belangrijkste reden is dat de bestaande voedselketen zeer efficiënt en daarmee goedkoop is georganiseerd. Ze benadrukken ook dat in de reguliere keten niet alle maatschappelijke kosten worden meegenomen, zoals die van het mestprobleem, waardoor de prijs zo laag kan zijn. Ze verwijzen daarbij naar de discussie over 'True pricing' (Baltussen *et al.*, 2017). Dat betekent dat voedsel relatief goedkoop is en de marges, zeker voor de agrarische producenten, laag zijn. Om het prijsverschil met reguliere producten niet te groot te laten zijn, moeten korte keteninitiatieven zoeken naar manieren om de kosten te reduceren en toch hun idealen te verwezenlijken. Daarbij is het van belang om vooral een zo groot mogelijke, stabiele, klantengroep aan zich te binden, om zo de omzet en winstmogelijkheden te vergroten. Juist in dat opschalen naar een groter marktaandeel zit een probleem. Volgens de respondenten zitten veel initiatieven in een 'overlevingsmodus' en hebben ze simpelweg niet de benodigde capaciteiten en budget om verder te professionaliseren, meer klanten aan zich te binden en zo verder op te schalen.

Aansluiten op bestaande retailketen lukt niet

Aansluiten op de reguliere retailketen zou in principe een manier kunnen zijn om op te schalen. Afgaande op het voorbeeld dat uitgetoet is door het bedrijf Willem en Drees lukt het korte keteninitiatieven echter niet om aan de reguliere detailhandel te leveren. Willem en Drees leverden lokale producten aan reguliere supermarktvestigingen. Hoewel dit concept bij een aantal supermarkten een aantal jaren heeft gedraaid, is het bedrijf gestopt met dit concept. De supermarkten boden geen mogelijkheden om te groeien in volume, anders dan dat er alleen meer exotische, laag volume-producten geleverd mochten worden. Hoewel dit initiatief niet geslaagd is, valt het de respondenten wel op dat retailers een deel van de verhalen van de korte ketens overnemen, bijvoorbeeld door in hun marketing meer agrarische producenten aan het woord te laten. Dat echter zonder dat het hierbij gaat om de idealen zoals de korte keteninitiatieven die nastreven, met meer sociale cohesie, duurzaam lokaal voedsel en een goede prijs voor de producenten. Anderzijds kunnen lokale ketens lastig hanteerbaar zijn voor grote afnemers, bijvoorbeeld omdat deze bijvoorbeeld niet alle producten, of niet snel genoeg kunnen leveren. Ook kan het uiterlijk of de staat waarin producten geleverd worden voor problemen zorgen. Zo gaf een respondent aan dat het voor horeca lastig kan zijn als er meer grond op de producten zit, waardoor het schoonmaken meer tijd kost, of als het uiterlijk variabel is en daarmee afwijkt van wat mensen gewend zijn.

4.4.2 Levering van maatschappelijke diensten

Meer aandacht voor betekenis van groen bij het voorkomen van gezondheidsproblemen

De maatschappelijke aandacht voor de betekenis van groen in de woonomgeving voor gezondheid en sociale cohesie biedt een kans voor de groei van de stadslandbouw die zich niet primair richt op voedselproductie. Er is een (potentiële) vraag naar activiteiten die de stadslandbouw biedt voor gezondheid, recreatie en welbevinden. Dat maakt dat gemeenten en andere partijen snel sympathiek staan ten opzichte van stadslandbouwinitiatieven, een belangrijke voorwaarde om grond of andere ondersteuning te verkrijgen. Daarnaast spelen gemeenten een steeds grotere rol bij het invullen van de gezondheidszorg en de sociale zekerheid. Daarbij ligt de nadruk in de zorg steeds meer op ook een preventieve in plaats van alleen een curatieve aanpak. Stadslandbouw kan een rol spelen bij de invulling van zorg en sociale zekerheid van gemeenten.

Bedrijfsmodel te afhankelijk van projectsubsidies

De belangrijkste belemmering voor stadslandbouwinitiatieven die maatschappelijke diensten leveren is de moeite die het kost om een goed verdienmodel te ontwikkelen. Er zijn wel fondsen, maar die zijn er met name voor nieuwe initiatieven. Daardoor komen initiatieven in een 'projectencarrousel' terecht waar alle energie in gaat zitten. De kans bestaat dat er bij de subsidieverstrekker een vorm van wantrouwen ontstaat, als initiatieven fondsen proberen aan te wenden om het initiatief continuïteit te geven, omdat dat strijdig kan zijn met de subsidievoorwaarden.

Verkokering en complexiteit beleid hindert initiatieven met een breed aanbod van diensten

Een tweede belemmering die respondenten noemen is dat ze niet betaald krijgen voor de maatschappelijke diensten die ze leveren, terwijl de gemeente de diensten wel waardeert. Deels is dat te wijten aan het feit dat het integrale karakter van de diensten die initiatieven willen leveren conflicteert met de sectorale organisatie van overheden en van het zorgstelsel. Dit sectorale karakter leidt er in de ogen van initiatiefnemers ook toe dat gemeenten tegenstrijdige signalen afgeven. Bijvoorbeeld door aan de ene kant gezond voedsel te promoten en tegelijkertijd de vestiging van een fastfoodrestaurant in een wijk toe te staan.

Een ander probleem bij het ontwikkelen van een verdienmodel is de complexiteit van de zorg-'markt' die steeds hogere eisen stelt. De complexiteit van de zorg-'markt' vraagt om kennis op veel verschillende gebieden die bovendien telkens aanpassing behoeft. Deze benodigde kennis en professionaliteit hebben de initiatieven niet altijd zelf in huis. Zonder opschaling is het erg moeilijk om deze in te huren. Een alternatief is het minder integraal werken, maar dat past vaak niet bij de idealen van de initiatiefnemers.

Het is vaak moeilijk voor bestuurders om te accepteren dat maatschappelijke initiatieven niet overal spontaan van de grond komen en dat mensen minder participeren in bepaalde wijken, ondanks het

---

feit dat ze daar veel energie in steken. Gemeentes zouden onderscheid kunnen maken tussen wijken waar burgers in staat zijn om als vrijwilliger zelf initiatieven te dragen en wijken waar initiatieven niet van de grond komen. In dat laatste geval zijn betaalde facilitators nodig. Gemeenten en initiatiefnemers kunnen stadslandbouw en de administratieve systeemwereld van de overheid verbinden en daarmee verdienmodellen mogelijk maken. Een leertraject zoals in de gemeente Utrecht met onder andere 'Food for Good' biedt daarvoor kansen.

Concurrentie om grond

Na de economische crisis sinds 2008 is er sprake van een toenemende druk op grond in steden en ook van concurrentie tussen initiatieven die proberen grond te vinden in de stad. Daarbij komt dat als grond tijdelijk beschikbaar wordt gesteld, het lastig kan zijn om voor de lange termijn te investeren. Gemeenten spelen een belangrijke rol in het beschikbaar stellen van grond aan initiatieven. Als een gemeentegrond langdurig ter beschikking wil stellen aan een initiatief is het vaak nodig de waarde van de grond af te boeken. Dit is bijvoorbeeld het geval als grond eerder is aangekocht, met het idee deze te bestemmen voor woningen of bedrijven. Het kan helpen als een gemeente een beleidsvisie heeft over de wijze waarop ze stadslandbouwinitiatieven ruimte willen geven.

4.4.3 Opties voor versterking

Gemeenten kunnen samen met stadslandbouwinitiatieven verkennen op welke manieren geleverde maatschappelijke diensten vergoed kunnen worden. Daarbij is het van belang dat gemeenten deze initiatieven niet gelijkschakelen met het type buurtmoestuinen waar bewoners zelf aan de slag gaan, zonder dat er sprake is van professionele begeleiding. Een opzet met vrijwilligers is niet in alle wijken haalbaar, en past bovendien niet altijd bij het betrekken van kwetsbare mensen. Het gaat hierbij nadrukkelijk niet om het beschikbaar stellen van projectsubsidies, maar om het gezamenlijk zoeken naar mogelijkheden voor een meer structurele financiering. Hiervoor kan gedacht worden aan het toegankelijker maken van het zorgstelsel voor stadslandbouwinitiatieven, of het opnemen van een vergoeding voor maatschappelijke diensten in de gemeentelijke begroting. Een andere optie is het gebruik maken van fondsen die een meerjarige samenwerking willen aangaan en daarbij integrale diensten willen belonen.

Respondenten geven aan dat overheden onderschatten hoeveel invloed ze hebben. Initiatiefnemers verwachten een positieve impuls als overheden duurzame voedselinkoop stimuleren door zelf klant te worden, of als zij aanbieders en afnemers met elkaar in contact brengen.

De initiatiefnemers hebben vooral behoefte aan een lokaal netwerk, waarin bijvoorbeeld ook de gemeente zit, om praktische zaken te kunnen regelen. Landelijke netwerken lijken vooral belangrijk voor overheden en onderzoekers. Ondernemers in de stadslandbouw worden daarbij wel gewaardeerd voor de inbreng van ervaringen. De reden dat initiatiefnemers toch komen is vaak omdat ze hopen op deze manier ook weer ondersteuning te kunnen krijgen voor hun initiatief, al dan niet in financiële zin.

Om aan te kunnen sluiten bij het zorgsysteem, of de regels die gesteld worden in de voedselketen, zullen initiatieven verder moeten professionaliseren. Er is behoefte aan 'experimenteeruimte' waar regelgeving van bijvoorbeeld aanbestedingen en ISO-certificering aan de orde zijn. Dit soort regelgeving is lastig voor initiatieven. Het brengt veel werk met zich mee en initiatieven hebben daar vaak de schaal niet voor, of bij het (nog) ontbreken van een duurzame financiering ook niet voldoende professionaliteit. Daar zouden ze bij geholpen kunnen worden.

4.5 Conclusies

De idealen van de initiatiefnemers van de onderzochte stadslandbouwactiviteiten vormen het belangrijkste motief om te starten. De initiatiefnemers willen een bijdrage leveren aan de verduurzaming van ons voedselsysteem of aan sociale cohesie, integratie, educatie of bewustwording. Daarbij zien ze stadslandbouw als een middel om hieraan bij te dragen.

Natuur speelt in de initiatieven vooral een instrumentele rol, aangezien stadslandbouw door hen vooral gezien wordt als middel voor het vergroten van het welbevinden van mensen. Daarbij gaat het niet altijd over het fysieke groen, het kan ook gaan om onze afhankelijkheid van natuur in relatie tot voedselproductie.

Gemeenten spelen een belangrijke faciliterende rol in de opstart van stadlandbouwinitiatieven door het (tijdelijk) beschikbaar stellen van grond en startsubsidies. Vervolgens heeft de gemeente echter nog een zeer belangrijke rol als regisseur in de gezondheidszorg en de sociale zekerheid. Initiatiefnemers in de stadslandbouw verwachten een meer proactieve rol waar de levering van maatschappelijke diensten voorop staat; niet alleen waar het gaat om de vereenvoudiging van de uitvoering van de zorg, maar ook waar het gaat om de financiering van andere maatschappelijke diensten.

De onderzochte stadslandbouwinitiatieven hebben moeite om zich verder te ontwikkelen. Zowel voor korte keteninitiatieven, als bij initiatieven die maatschappelijke diensten leveren is het, door het ontbreken van goede verdienmodellen, lastig om langjarig voort te bestaan. Laat staan dat het lukt om verder op te schalen in omvang en professionaliteit. De oorzaken zijn zeer divers. De grootste barrière lijkt het ontbreken van goede verdienmodellen. Bij korte ketens omdat ze moeten concurreren met het zeer efficiënte en daardoor goedkope reguliere voedselsysteem. Daarbij gaat het niet alleen om prijs, maar ook ontbreekt het korte keteninitiatieven vaak aan mogelijkheden om consumenten hetzelfde gemak, zoals bijvoorbeeld een breed aanbod, te bieden als de reguliere keten. Bij initiatieven die maatschappelijke diensten leveren doordat gemeenten er vaak vanuit gaan dat deze initiatieven met vrijwilligers gerund kunnen worden en dat zij na het verlenen van een startsubsidie zichzelf kunnen bedruipen. Het blijkt moeilijk om betaald te krijgen voor (een deel van) de sociale waarden die stadslandbouw levert.

---

5 Natuurinclusief bouwen

Hans Farjon & Fransje Langers

5.1 Inleiding

In dit hoofdstuk beschrijven we de ontwikkelingen rondom het begrip natuurinclusief bouwen en welke factoren bepalen of natuurinclusief handelen meer gangbaar wordt in de bouwsector. In paragraaf 5.2.1 introduceren we eerst het begrip zoals dat in de Rijksnatuurvisie naar voren is gebracht. In paragraaf 5.2.2 laten we zien hoe de ontwikkelingen rondom natuurinclusief bouwen zich binnen een bredere (historische) context voltrekken in vijf ontwikkelsporen van natuurinclusief bouwen, die we in onze gesprekken met de betrokkenen en aanvullend literatuuronderzoek zijn tegen gekomen (par. 5.3). Voor ieder ontwikkelspoor beschrijven we in paragraaf 5.4 de factoren die de ontwikkeling van deze praktijken bepalen en wat daaruit te leren valt voor andere initiatiefnemers en betrokkenen. We kijken daarbij naar kansen en barrières voor het meer gangbaar worden van een praktijk. We sluiten in paragraaf 5.5 af met enkele conclusies. Dat doen we aan de hand van de onderzoeksvragen die in paragraaf 2.1 zijn samengevat.

5.2 Ontwikkeling op hoofdlijnen

5.2.1 Het begrip natuurinclusief bouwen in beleid

In 2013 is het begrip natuurinclusief bouwen geïntroduceerd rond het Platform Biodiversiteit Ecosystemen & Economie (2013), de COP Bedrijven & Biodiversiteit (Van Leenders & Bor 2014) en het bouwbedrijf Heijmans (Hoekemeijer 2013). Ook is het begrip opgenomen in de Rijksnatuurvisie 'Natuurlijk verder' (Ministerie van Economische Zaken 2014). In dat laatste document geeft het ministerie EZ aan dat *"de overheid ook het goede voorbeeld kan geven met natuurinclusief bouwen van wegen, waterwegen en dijken. Bij het ontwerpen van plannen voor infrastructurele investeringsprogramma's van het Rijk zal de mogelijkheid van natuurcombinaties worden betrokken"* (pagina 10).

Pleijte *et al.* (2016) hebben geëvalueerd in hoeverre het natuurinclusief handelen van de rijksoverheid zelf op dit dossier is gevorderd en op welke punten verbetering mogelijk is. In dit hoofdstuk gaan we in op de bredere ambitie die het Ministerie EZ in de Rijksnatuurvisie ten toon spreidt. Enkele citaten:

- *"Het kabinet nodigt andere overheden en particuliere initiatiefnemers uit hetzelfde te doen"*. (pagina 10)
- *"Architecten, projectontwikkelaars en aannemers worden uitgedaagd om oplossingen te presenteren waarin de natuur is verweven. .... Door middel van mede-opdrachtgeverschap en cofinanciering zouden aanvullende middelen beschikbaar kunnen komen om meer waarde te realiseren ('meekoppelen'). Deze aanpak maakt ons land niet alleen mooier, hij zorgt er ook voor dat Nederland makkelijker kan voldoen aan de biodiversiteitsdoelen."* (pagina 46)
- *Het fundament voor deze robuuste natuur wordt gelegd met een toekomstbestendig Natura 2000, een nieuwe Wet natuurbescherming, natuurinclusief bouwen door de overheid en een solide kennisinfrastructuur.* (pagina 51)
- *Lukt het in de stedelijke omgeving te vergroenen met natuurlijk tuinieren, groene daken, bij het landschap passende parken en een voor urbane soorten vriendelijke bebouwing, dan kan de stad het leefgebied worden voor nóg meer rodelijstsoorten dan nu al het geval is. Kunnen we stad en ommeland beter ecologisch verbinden met groene lopers, faunaverbindingen en groenblauwe routes, dan zullen de bewoners tot diep in de stad rijke natuurervaringen opdoen.* (pagina 51).

Hier wordt een beeld opgeroepen dat veel meer omvattend is dan de ambitie om als opdrachtgever natuurinclusieve infrastructuur te bevorderen. Hoe deze meer omvattende ambitie gerealiseerd zou kunnen worden heeft het Ministerie van EZ nog niet uitgewerkt en leent zich dus niet goed voor een evaluatie. In dit hoofdstuk beschrijven we de ontwikkelingen in de praktijk van natuurinclusief bouwen vanuit deze meeromvattende ambitie.

Onder natuurinclusief bouwen verstaan we in het kader van deze studie: *Het oprichten of renoveren van bouwwerken in woonwijken en inrichten van de omgeving van deze bouwwerken zodanig dat natuurwaarden er baat bij hebben. De maatregelen kunnen hard zijn (bijvoorbeeld inbouwen neststenen in gevels) of zacht (bijvoorbeeld ontwikkelen van een groenstructuur). Ze kunnen betrekking hebben op biodiversiteit (beschermde plant- en diersoorten), op algemene soorten of de belevings- en gebruikswaarde van natuur voor de mens.*

5.2.2 Natuurinclusief bouwen in historisch perspectief

Het denken over de relatie tussen bouwen en natuur is op zich geen nieuw fenomeen, maar heeft de laatste dertig jaar een andere invalshoek gekregen. Tot die tijd stond in het denken over de betekenis van natuur de ontspanning voor de mens centraal. In de jaren tachtig van de vorige eeuw kwam de wetenschappelijke discipline stadecologie tot ontwikkeling die duidelijk maakte welke betekenis de stad had voor biodiversiteit. Pas vrij recent verbreedde de scope in het denken over de relatie natuur en bouwen zich verder toen duidelijk werd dat natuur allerlei belangrijke functies kan hebben voor een gezond stedelijk leven, zoals klimaatadaptatie, waterbuffering, plaagreductie, luchtzuivering en stressreductie.

Natuur voor ruimte en ontspanning

In de tweede helft van de 19de eeuw, toen de industriële revolutie steden exponentieel deed groeien, nam het bewustzijn toe over wat verstedelijking betekende voor natuur en omgekeerd. De erbarmelijke omstandigheden waaronder velen leefden, leidde tot een meer planmatige aanpak van de stadsuitbreiding door gemeentebesturen. De aanleg van stadsparken om de bewoners de ruimte te bieden voor groen, licht, ruimte en ontspanning was één van de elementen in deze ontwikkeling. Eén van de eerste stadsparken was het Amsterdamse Vondelpark, dat haar hekken opende in 1865. In de 20e eeuw verschenen nieuwe manieren om met verstedelijking en natuur om te gaan, zoals het tuindorp-concept van Ebenezer Howard (bijvoorbeeld Tuindorp 't Lansink uit 1991 in Hengelo OV) en het concept van vinger- of lobbenstad dat groen en wonen op het niveau van de stadsregio integreerde (Algemeen Uitbreidingsplan Amsterdam uit 1936). Later werd de relaties tussen natuur en verstedelijking op een nog hoger schaalniveau beschouwd, zoals de Rijksbufferzones uit 1958 en de Randstadgroenstructuur uit 1985. Veel van dit denken kreeg zijn beslag in ruimtelijke plannen van overheden. In al deze concepten stond het bieden van een prettige omgeving voor de stadbewoners centraal.

Natuur als stedelijk ecosysteem

De opkomst van de stadsecologie kreeg ook zijn weerslag in de stadplanning. Bij verschillende grote steden, zoals Den Haag en Amsterdam, werden zogenoemde stadsecologen aangesteld die niet alleen het planten- en dierenleven in steden zichtbaar maakten (bijvoorbeeld de publicatie Haring in het IJ, de verborgen dierenwereld van Amsterdam (Melchers & Timmermans 1991)), maar zij gingen ook adviseren over de mogelijkheden om bij bouwprojecten het planten- en dierenleven in de stad te bevorderen. Dat kan gaan om ingrepen op verschillende schaalniveaus variërend van het aanbrengen van een nestkast aan een gebouw tot groenstructuren die de stad met het ommeland verbinden. Steden hebben dit beleid vastgelegd in beleidstukken die zijn bekrachtigd door hun gemeenteraden. Zo heeft de gemeente Den Haag in 2016 op instigatie van een raadsnotie beleid ontwikkeld voor natuurinclusief bouwen (Mulder & Vogelaar 2016) en hebben verschillende gemeenten, zoals de gemeente Utrecht, een beleid voor hun groenstructuur, waarin natuur zowel vanuit het perspectief van biodiversiteit als gezond stedelijk leven een rol speelt.

Natuur als bijdrage aan een gezond stedelijk leven

Het verschijnen van het rapport "Our common future" in 1987 dat opriep tot duurzame ontwikkeling, waarbij economische ontwikkeling plaatsvindt in harmonie met ecologische en maatschappelijke

waarden heeft ook het denken over verstedelijking ingrijpend verbreed. De wisselwerkingen tussen planet, profit en people in de stedelijke omgeving kwamen steeds prominenter op de agenda te staan. Dat is bijvoorbeeld al vroeg zichtbaar in de opkomst van ecologische woonwijken, waarbij duurzaamheid, biodiversiteit en gemeenschapsvorming belangrijke uitgangspunten zijn. Eén van de vroegste voorbeelden is het Haarlemse project Roomolenpolder dat tussen 1989 en 1991 werd gerealiseerd. In veel projecten lag het initiatief bij betrokken burgers die bijvoorbeeld energiezuinig en milieuvriendelijk willen bouwen en wonen maar ook een groene woonomgeving voor mens en dier belangrijk vinden (Van Hal *et al.* 2016). Op stadniveau ontwikkelde het denken zich door de uitdagingen die klimaatsverandering en de fijnstofproblematiek stellen.

Concepten zoals Sustainable cities, Healthy urban living en Smart cities staan nu volop in de aandacht bij stadsbesturen, stedenbouwkundigen, wetenschappers en projectontwikkelaars. Zij krijgen bijvoorbeeld een plaats in de Agenda Stad (2017) of op EU-niveau in de EU Urban Agenda (European Commission 2014). Op een meer praktisch niveau worden nature-based-solutions zoals groene daken, healing gardens en groene waterretentiesystemen als mogelijkheden gezien om deze uitdagingen het hoofd te bieden. Voor projectontwikkelaars waren deze uitdagingen in combinatie met de crisis in de woningmarkt van 2008 en de noodzaak van energietransitie onder meer de aanleiding om het concept van natuurinclusief renoveren van de bestaande woningvoorraad uit de naoorlogse jaren te ontwikkelen.

Het Programma Groene Metropool van Staatsbosbeheer (2016) beoogt samenhang te brengen in de betekenis van groen en natuur in en om de stad. In deze visie is groen een nutsvoorziening die betekenisvol kan zijn niet alleen voor veel maatschappelijke functies: bevordering gezondheid, wateropvang, reductie hittestress, ontmoetingsruimte, maar ook versterking van de biodiversiteit.

5.3 Ontwikkelingssporen

5.3.1 Introductie

De met witte en gele termen samengevatte ontwikkelingen in figuur 5.1 vanuit bouwen en natuur laten zien dat er nauwelijks een alomvattend verhaal bestaat over wat natuurinclusief bouwen is, maar dat er meer ontwikkelingsporen zijn die min of meer los van elkaar staan. We zien dat bredere ontwikkelingen vanuit de wereld van de (steden)bouw een invulling krijgen in de wereld van het natuurbeheer en -beleid, en omgekeerd. Die verschillende ontwikkelingen voeden of beïnvloeden de praktijken van natuurinclusief bouwen, die we in onze gesprekken met de geïnterviewden en aanvullend literatuuronderzoek zijn tegengekomen.

Figuur 5.1 Praktijken voor natuurinclusief bouwen (rood) worden gevoed door ontwikkelingen vanuit (steden)bouw (geel) en natuurbeheer (wit)

Wij zien op dit moment vijf ontwikkelsporen (de rode termen in fig. 5.1) die zich min of meer los van elkaar ontwikkelen. Die ontwikkelsporen verschillen naar de actoren die daar een rol in spelen, hoe ze met elkaar samenwerken, over welke hulpbronnen ze beschikken en welke spelregels er gelden:

1. De vergroening van het bouwbesluit,
2. De ontwikkeling van ontheffingen en gedragscodes voor natuurwetgeving,
3. De opdrachtverlening van groene gebouwen
4. De verevening tussen rood en groen
5. De ontwikkeling van een natuurinclusieve bouwketen

In de volgende paragrafen worden vier van de vijf ontwikkelsporen nader beschreven. Op het vijfde spoor, van de natuurinclusieve bouwketen, gaan we niet dieper in, omdat de informatie die uit de interviews naar voren kwam daarvoor te beperkt was.

5.3.2 Het bouwbesluit

Het Bouwbesluit omvat de minimale eisen waar alle bouwwerken in Nederland, zoals woningen, aan moeten voldoen. Ook verbouwingen vallen onder het Bouwbesluit. Het Nederlands Bouwbesluit bevat voorschriften met betrekking tot het bouwen van bouwwerken uit het oogpunt van veiligheid, gezondheid, bruikbaarheid, energiezuinigheid en milieu. Het eerste Bouwbesluit trad in 1992 in werking en daarmee werden de technische bouwvoorschriften, voorheen vastgelegd in gemeentelijke bouwverordeningen, voor het hele land gelijk. In 2003 werd een vernieuwde versie van kracht (Bouwbesluit 2003) en in 2012 volgde opnieuw een actualisatie. Het Bouwbesluit 2012 is de laatste onder de noemer Bouwbesluit. Bij inwerkingtreding van de Omgevingswet, naar verwachting in 2021, zal het huidige Bouwbesluit opgaan in het Besluit bouwwerken leefomgeving.

Het Bouwbesluit 2012 is door inmenging van soorten beschermende organisaties aangepast, om een vorm van natuurinclusief bouwen mogelijk te maken. Lange tijd was het volgens het Bouwbesluit niet toegestaan om in buitenmuren openingen te maken die groter waren dan 1 cm. Dit om te voorkomen dat plaagdieren naar binnen kunnen komen. Deze restrictie leverde echter problemen op bij het uitvoeren van mitigerende en compenserende maatregelen vanuit de Flora- en Faunawet. Het aanbrengen van bijvoorbeeld invliegopeningen voor vleermuizen was dus in feite niet toegestaan. Het Bouwbesluit 2012 is daarop aangepast. In het nieuwe Bouwbesluit 2012 is voor de toegestane openingen in buitenmuren een uitzondering gekomen voor soorten die zijn beschermd onder de Flora- en Faunawet. Daarmee is het beter mogelijk om vogels en vleermuizen een duurzame verblijfplaats te bieden in de spouw van bestaande en nieuwe gebouwen.

5.3.3 Ontheffingen & gedragscodes natuurwetgeving

Bij woningrenovatie en nieuwbouw heeft de bouwwereld te maken met de Flora- en Faunawet, op het moment dat werkzaamheden moeten plaatsvinden waar beschermde soorten (kunnen) voorkomen. Beschermde diersoorten, zoals de huismus, gierzwaluw en verschillende vleermuissoorten, nestelen veel in allerlei openingen in woningen. Van deze soorten zijn de verblijfplaats het hele jaar beschermd, alle andere vogels zijn tijdens het broeden eveneens beschermd. Bij nieuwbouw gaat het om het complete scala aan planten- en diersoorten. In de afgelopen decennia hebben de rugstreeppad, de zeggekorfslak en de korenwolf landelijke publiciteit gekregen als diertjes die de bouw kunnen stillaggen. Onder voorwaarden kan het bevoegd gezag een (a) vrijstelling of (b) ontheffing op de Flora- en Faunawet verstrekken, zodat de bouw toch door kan gaan. Met de decentralisatie van het natuurbeleid ligt dit vooral bij de provincies. Alleen voor nationale ontheffingen en gedragscodes is de Rijksoverheid het bevoegde gezag.

Ontheffingen

De laatste jaren is als alternatief voor de individuele ontheffingen⁴ geëxperimenteerd met gebiedsgerichte ontheffingen. Het instrument soortenmanagementplan (SMP), dat dient als

---

⁴ Een (bouw)ontheffing is een besluit waarbij in een individueel concreet geval een uitzondering op een wettelijk verbod wordt gemaakt. In de door de bouwer aan te vragen ontheffing moet informatie worden opgenomen over het type maatregelen dat wordt voorgesteld om verstoring van de betreffende soorten tegen te gaan. Hiertoe is ecologisch onderzoek noodzakelijk. De kosten van dit onderzoek komen voor rekening van de aanvrager.

---

ecologische onderbouwing bij een te verlenen gebiedsgerichte ontheffing, is als pilot in een aantal gemeenten (zoals Tilburg en Utrecht) toegepast. In een SMP worden op een grootschalig gebiedsniveau maatregelen beschreven waarmee een soort beschermd wordt in het plangebied, en worden bovendien de voorziene ruimtelijke ontwikkelingen binnen datzelfde gebiedsniveau beschreven. Het idee is dat een dergelijke ontheffing voor de periode van het SMP geldig is. Op deze wijze kunnen voor meerdere jaren ruimtelijke ontwikkelingen in een plangebied worden toegestaan, zonder dat de effecten van de ontwikkelingen op beschermde soorten op het moment van uitvoering ieder apart

Vrijstellingen⁵ door gedragscodes

Overheden en sectoren hebben de mogelijkheid om een gedragscode op te stellen voor situaties waarbij vanuit de Flora- en Faunawet beschermde soorten schade kunnen ondervinden van bouwprojecten. Een gedragscode geldt als vrijstelling voor de ontheffingsplicht voor een groot aantal van de beschermde soorten, waaronder de vogels. In de gedragscode zijn de situaties beschreven waarbij de code mag worden toegepast, daarnaast bevat de gedragscode ook de verplichtingen waaraan voldaan moet worden. Twee gedragscodes zijn voor de bouwwereld van belang: de gedragscode Flora en Fauna van NEPROM (Vereniging van Nederlandse Projectontwikkeling Maatschappijen) en Bouwend Nederland en de gedragscode Natuurinclusief Renoveren van Stroomversnelling.

Gedragscode Flora en Fauna

In 2009 bracht de NEPROM samen met Bouwend Nederland, de belangenvereniging van bouwbedrijven, de Gedragscode Flora en Fauna uit. Door het van toepassing verklaren van de gedragscode in bouwprojecten hoeft de bouwer niet meer voor elke situatie een ontheffing op de Flora en Faunawet aan te vragen, een vaak tijdrovend proces, met een onzekere uitkomst. Het conformeren aan de code levert daarmee als belangrijk voordeel op dat er minder risico op vertraging is. Met de gedragscode wilden beide verenigingen af van het imago dat de bouw- en ontwikkelingssector geen oog zou hebben voor bijzondere natuurwaarden in ons land. Beschermde planten- en diersoorten op de bouwplaats zijn niet altijd even populair, maar de sector wil wel degelijk voldoen aan de geldende natuurwetgeving en naar vermogen bijdragen aan de bescherming van natuur, aldus de code. Het Platform Soortenbeschermende Organisaties heeft destijds meegewerkt aan de totstandkoming van de gedragscode en het ministerie van LNV heeft de code goedgekeurd.

De NEPROM heeft zo'n drie jaar na invoering van de code verslag gedaan van de ervaringen met de code, via een kijkje in de keuken bij Ballast Nedam⁶. De projectleider bij dit bouwbedrijf was positief over de meerwaarde van de code en streefde ernaar om de code altijd van toepassing te verklaren: 'Niet alleen in grote projecten, waar het risico op voorhand wel duidelijk is, maar juist ook in kleine projecten. [...] Met een van toepassing verklaarde gedragscode kun je gemakkelijker doorgaan en verminder je de vertraging'. Ballast Nedam lijkt de code te hebben omarmd, maar is daarmee een uitzondering. De NEPROM geeft aan nauwelijks feedback te krijgen op de code. Een eerdere inventarisatie onder de achterban over het nut en gebruik van de code leverde nagenoeg geen respons op: *"Ik zou met alle plezier hier een positief verhaal willen vertellen, maar de realiteit is dat de gedragscode niet wordt opgepakt. We hebben daar destijds veel tijd en energie in gestoken, het heeft niet geleid tot veelvuldig gebruik en we hebben daarom ook afgezien van een eventuele actualisatie van de code"*, aldus Jan Fokkema, directeur NEPROM.

Gedragscode natuurinclusief renoveren

In 2014 heeft de BAM het renovatieproject Stroomversnelling ingediend bij de Rijksdienst voor Ondernemend Nederland (RVO), waarop de RVO een experimentele ontheffing van de Flora- en Faunawet heeft verleend. Stroomversnelling wil bij 110.000 huurwoningen van zes woningbouwcoöperaties de energierekening naar nul gaan brengen. Het gaat hierbij vooral om woningen uit de jaren zestig van de vorige eeuw die isolerende gevelbekleding over de bestaande gevel krijgen en een geïsoleerd dak met zonnepanelen over het bestaande dak. Het plan is opgesteld zonder betrokkenheid van natuurorganisaties. *"Een mooi streven tegen klimaatverandering, maar potentieel rampzalig voor in huizen nestelende dieren als huismussen, spreeuwen, gierzwaluwen en vleermuizen"*, zo concludeerden zij. Deze kritiek vond zijn weerslag: inmiddels wordt binnen Stroomversnelling

---

⁵ Een vrijstelling is een uitzondering op een verbod, bijvoorbeeld in de vorm van een gedragscode, en geldt voor iedereen die aan de voorwaarden van de vrijstelling voldoet.

⁶ NEPROM, 2013. *Gedragscode Flora & Fauna in de praktijk*.

---

geëxperimenteerd met compensatiemaatregelen die dit effect van isolatie verminderen of zelfs tenietdoen. Flora- en Faunawet-ontheffingen zijn verleend om het experiment mogelijk te maken. Doel is te onderzoeken of een gestandaardiseerde vorm van compensatie – met name voorzieningen in gevels van woningen voor gierzwaluw, vleermuis en huismus - haalbaar is, zonder dat veel tijd en geld verloren wordt aan ecologisch vooronderzoek. Er wordt daarbij dermate veel compensatie gestandaardiseerd ingebouwd, dat het altijd genoeg zal zijn, is de essentie.

Naar verwachting neemt de relevantie van de Flora- en Faunawet (per 2017 opgegaan in de Wet natuurbescherming) de komende jaren toe, doordat er in het kader van de Europese klimaat- en energiedoelen voor 2030 een grote opgave ligt om de bebouwde omgeving energiezuiniger te maken. Naar schatting moeten 200.000 woningen per jaar grondig aangepakt worden, waarbij ingrijpende isolerende maatregelen toegepast zullen worden, die verstorend werken voor eventueel aanwezige beschermde soorten. Die zogenoemde na-isolatie heeft echter grote gevolgen voor de stadsnatuur. Het maakt broedplaatsen ongeschikt en verrast soms vleermuizen die in de spouwmuur overwinteren. Dat bevestigt ook de gemeente Amsterdam: *“Na-isoleren is echt een probleem. Daar missen we heel veel van wat er allemaal gebeurt: gevels en spouwmuren worden dichtgekit. Ik denk dat dat één grote massabegraafplaats is, we weten het vaak niet, de gemeente is geen partij. Dat ligt vooral bij corporaties. Ik meen dat zij in totaal 400.000 woningen beheren in de stad, de helft van de woningen in de stad. Ook bij de wetgeving rond renovatie gaan heel vaak dingen fout, omdat de initiatiefnemer niet weet of soorten schade ondervinden of moedwillig niet aanvinkt dat er beschermde soorten voorkomen. Als de initiatiefnemer dat niet aanvinkt, dan blijft het grotendeels buiten ons blikveld. De ambtenaar die de formulieren beoordeelt, moet ook kritisch kijken naar situaties dat de vinkjes er niet staan. Wij hebben ambtenaren daar ook in opgeleid, cursussen Flora- en Faunawet over gegeven, maar de ambtenaren die daar op zitten, wisselen in de tijd zo sterk, dat het bijna niet bij te houden is. We missen dus heel veel.*

5.3.4 Uitvraag groene gebouwen

Dat natuurinclusief bouwen verder kan gaan dan neststenen en beschutting voor enkele soorten, blijkt uit de vele innovatieve natuurinclusieve woonprojecten uit binnen- en buitenland die hun weg vinden in voorbeeldboeken en weer opgepakt worden als inspiratiebron door onder meer gemeenten die natuurinclusief bouwen ambiëren binnen hun stedelijke ontwikkelingsopgave. En in die stedelijke ontwikkeling ligt potentie. De komende tien jaar moeten 700.000 woningen gebouwd worden (ABF Research, 2015). Van de woningbehoefte tot 2050 kan - afhankelijk van de omvang - tussen de 35 en 80% in de bestaande stad worden opgevangen, zo heeft het Planbureau voor de Leefomgeving onlangs becijferd (PBL, 2016b). Stedelijke ontwikkeling – met name als het om verdichting gaat - kan baat hebben bij een integrale visie, ook in relatie tot klimaatbestendig en duurzaam zijn. Met het oog op klimaatveranderingen is er veel groen nodig en ruimte voor de afvoer van water bij hevige regenval. De oplossing ligt volgens de respondenten voor een deel in nieuwe technologie en natuurinclusieve ontwerpen.

Projectontwikkelaars spelen een voorname rol in de kwalitatieve invulling van de bouwopgave. Daarbij nemen ook architecten in het ontwikkeltraject een belangrijke plaats in. Veelal zijn zij reeds in een vroeg stadium betrokken bij de uitwerking van een conceptplan. Zij verzorgen hierin de vertaling van een programma van eisen naar een visueel concept. Naast de traditionele architect wordt bij grootschalige ontwikkelingen vaak gebruik gemaakt van de expertise van specifiek landschapsarchitecten en andere specialisten (De Graaf, 2016). Voor groene gevels komt het bijvoorbeeld heel precies welk groen gebruikt kan worden in relatie tot weersinvloeden. Binnen het Eindhovense plan Deken van Somerenstraat van Heijmans hebben techniek, kennis en design een centrale plek: in de woontoren, een omgekeerde groene pagode, is 2 km aan plantenbakken verwerkt. Via modelberekeningen zijn de vorm en hoogte van alle gebouwen bepaald, zodanig dat optimaal gebruik wordt gemaakt van wind en zonlicht.

Zoals gezegd is het visueel concept gebaseerd op het programma van eisen. Daarbij komt ook de rol van de gemeente om de hoek kijken. Niet zelden heeft de gemeente de regie over de planontwikkeling en is verantwoordelijk voor de grondexploitatie. Bij publieke ontwikkelingen voert de overheid veelal een actief grondbeleid, bijvoorbeeld om te voorzien in de maatschappelijke behoefte aan huisvesting

---

van lage en middeninkomens. Dergelijke criteria zijn dan vastgelegd in de uitvraag (tender, bouw-enveloppe) als onderdeel van het programma van eisen. In het programma van eisen kunnen ook natuurinclusieve criteria zijn opgenomen. Heijmans Vastgoed laat weten dat op gebouwniveau nauwelijks natuurinclusieve elementen in de uitvraag worden opgenomen, het gaat om minder dan 5% van de uitvragen. Op gebiedsniveau, in de openbare ruimte, zit groen bijna altijd in de uitvraag: het gaat dan om groen als functionele en esthetische kwaliteit, het waterbergend vermogen en ook biodiversiteit.

Het programma van eisen is sturend voor het ontwerp: als er geen natuurinclusieve elementen in zijn opgenomen, dan zal de projectontwikkelaar daar ook niet snel energie op zetten, aldus projectontwikkelaar Heijmans. Er kunnen immers geen punten mee worden verdiend voor de aanbesteding. Heijmans neemt dan soms nog wel in overweging om het in het ontwerp in te brengen: het is een punt waarmee een projectontwikkelaar eventueel het verschil hoopt te maken.

5.3.5 Verevening rood-groen

De relatie tussen bouwen en natuur speelt ook boven het schaalniveau van een bouwproject. Uit de interviews en literatuurstudie komt naar voren dat de betrokkenheid van de bouwsector in het denken over natuurinclusief bouwen op dit schaalniveau beperkt is. Vooral overheden spelen hier een belangrijke rol. Daarnaast zijn kennisinstellingen, beroepsorganisaties en adviesbureaus op het gebied van ruimtelijke ontwikkeling en grote terreinbeherende natuurorganisaties zoals Natuurmonumenten en Staatsbosbeheer actief betrokken, bijvoorbeeld in de Vereniging Deltametropool.

De ruimtelijke inpassing van een bouwproject in de bredere omgeving bepaalt enerzijds de hoedanigheid van de natuur in die bredere omgeving. Denk bijvoorbeeld aan de aantasting of vernietiging van leefgebieden van vogels of de vorming van barrières voor de trek van padden. Anderzijds wordt de aantrekkelijkheid van de woning en woonomgeving van de bewoners ook bepaald door bereikbaarheid en de aard van het groenblauwe netwerk op afstand van de woning. Onderzoek naar de invloed van groen op de prijs van de woning blijkt niet alleen te worden bepaald door groen binnen het zicht van de woning. Daams (2016) laat bijvoorbeeld zien dat hoogwaardere natuurgebieden tot bijna 10 km afstand de vastgoedprijs positief beïnvloeden. Niet voor niets speelt groen en water een rol in de marketing van nieuwe woonwijken. Voorbeelden van nieuwbouwplannen die zich nadrukkelijk als een groene leefomgeving presenteren zijn Duin in Almere-Poort of Schuytgraaf in Arnhem.

De uitdaging van evenwichtige ruimtelijke inpassingen van bouwprojecten in het groenblauwe netwerk ligt traditioneel op het bord van overheden. Gemeenten geven in hun structuurvisie kaders aan en investeren samen met andere overheden in groenvoorzieningen zoals parken en groene padennetwerken. In de interviews is het beeld bevestigd dat de afgelopen tien jaren de bouwsector op dit bovenplanse niveau nauwelijks een rol speelt in het verhaal over de ruimtelijke ontwikkeling en natuurinclusief bouwen in het bijzonder. Wel heeft de belangenvereniging voor projectontwikkelaars NEPROM in 2007 een Groene Hart Investeringsvisie (Vista 2007) gepresenteerd waarin de ontwikkeling van nieuwe groene woonmilieus op basis van het rood-voor-groen principe is uitgewerkt. Bij de ontwikkeling van deze visie zijn ook natuurorganisaties zoals Natuurmonumenten en de Zuid-Hollandse Milieufederatie betrokken geweest, maar het resultaat is niet gepresenteerd als een gemeenschappelijk visie. Ook zijn er geen projectontwikkelaars lid van de Vereniging Deltametropool. Dat geldt ook voor hun belangenverenigingen, zoals NEPROM. De programmadirecteur Groene Metropool van Staatsbosbeheer (2016) ziet nu de financiering van groen om de stad door de Rijksoverheid is beëindigd kansen voor financiering van uitbreiding en herontwikkeling van groenblauwe netwerken uit fondsen voor stedelijke vernieuwing, klimaatadaptatie en preventieve gezondheidszorg.

In de uitvraag van een gemeente voor een bouwproject kunnen ook eisen aan projectontwikkelaars gesteld worden, die gerelateerd zijn aan natuur buiten een bouwblok. Zo geeft de gemeente Amsterdam aan bij de uitvraag voor een project op Sloterdijk dat aangesloten kan worden op de ecologische Brettenzone, een onderdeel van de in de Structuurvisie Amsterdam 2040 vastgelegde Hoofdgroenstructuur. Die Structuurvisie bevat voor dergelijke zones beleidsregels. Voor de projectontwikkelaar is het vervolgens de uitdaging of de financiering van dergelijke elementen

---

meegenomen kan worden in het verdienmodel. Het bleek bijvoorbeeld bij een project in Eindhoven niet goed mogelijk om de investering voor de herontwikkeling van een stadsgracht volledig mee te nemen in de verkoopprijs van het vastgoed. In de woorden van de ontwikkelaar *“Ik kan de kosten niet goed leggen bij diegene die er baat bij hebben. Dat zijn niet alleen diegene die mijn vastgoed kopen, maar ook de huidige bewoners en ondernemingen”*.

Gemeentes hebben die mogelijkheid wel, zeker als ze zelf de grond bezitten. Zij kunnen dankzij de Grondexploitatiewet, een onderdeel van de Wet ruimtelijke ordening (Wro), bovenplanse kosten voor voorzieningen van openbaar nut opnemen in hun grondexploitatie. Die kosten kunnen bijvoorbeeld betrekking hebben op infrastructuur, maar ook op groen. Voorwaarde voor het meenemen van bovenplanse kosten in een exploitatieplan is dat deze bijdragen gestort worden in een fonds, waarvan de bestedingen zijn vastgelegd in de Structuurvisie. Zo vult de gemeente Amsterdam uit de verkoop van grond een gemeentelijk vereveningsfonds dat ook ingezet wordt bij de financiering van investering van groengebieden. De gemeente Sluis heeft een rood-voor-groenfonds dat gevuld wordt met de verplichte bijdrage van 25.000 euro per hectare vakantiewoningen die een projectontwikkelaar wil realiseren.

Uit de gesprekken valt te concluderen dat verevening rood-voor-groen als een aspect van natuurinclusief bouwen nauwelijks leeft. Ook in de vertaling van de Wro naar de Omgevingswet lijkt de wetgever het idee van bovenplanse verevening los te laten (Kortman, 2014).

5.4 Leerpunten

5.4.1 Het bouwbesluit

Uit onze gesprekken met betrokken overheden, natuurorganisaties en bouwondernemingen komen verschillende inschattingen naar voren van welke mogelijkheden er liggen om het Bouwbesluit meer natuurinclusief te maken. De belangrijkste barrière voor het natuurinclusief maken van het Bouwbesluit is dat geen van de betrokkenen energie wil steken in een instrument dat op afzienbare tijd zal worden opgenomen in de nieuwe Omgevingswet, die nu voor 2021 staat gepland. Betrokken overheden zien vooral kansen om via dit spoor het natuurinclusief handelen op gebouwniveau een bredere ingang te geven, bijvoorbeeld door vereisten op te nemen in de gemeentelijke Omgevingsvisie. We lichten dat hieronder verder toe.

De twee gemeenten die wij hebben gesproken, hebben zich beiden gebogen over de juridische mogelijkheden voor verdere aanpassing van het Bouwbesluit richting natuurinclusief bouwen. Conclusie van zowel de gemeente Amsterdam als Utrecht was dat er geen mogelijkheden zijn. De artikelen binnen het Bouwbesluit omtrent veiligheid sluiten dergelijke maatregelen uit, aldus de geïnterviewde Amsterdamse stadsecoloog. Vogelbescherming zet vraagtekens bij het ontbreken van ruimte richting natuurinclusiviteit, op basis van haar ervaringen met eerdergenoemde aanpassing van het Bouwbesluit 2012 (zie par. 5.3.2). De uitzondering voor beschermde soorten is volgens Vogelbescherming destijds relatief eenvoudig tot stand gekomen, in een onderonsje met de verantwoordelijk minister bij de presentatie van de Vogelvide van Vogelbescherming op de BouwRai.

Uit de juridische oriëntatie van de gemeente Amsterdam kwam voorts naar voren dat de toekomstige Omgevingswet, waar het Bouwbesluit in zal opgaan, naar verwachting ruimere mogelijkheden voor natuurinclusief bouwen zal bieden, en wel omdat in de Omgevingswet een gezonde fysieke leefomgeving centraal staat. Als de gemeente Amsterdam straks haar Omgevingsvisie⁷ moet schrijven waaraan alle omgevingsplannen worden getoetst, voorziet zij dan ook ruimte voor natuurinclusief bouwen binnen de gezondheidsparagraaf: natuurinclusief bouwen past goed binnen deze paragraaf, omdat het niet alleen bijdraagt aan een biodiverse stad, maar ook aan een gezonde stad om in te wonen. De stadsecoloog van Amsterdam gebruikt IJburg als voorbeeld om toe te lichten dat een ecosysteem in balans moet zijn, om mensen een prettige woonomgeving te geven. Is een ecosysteem

---

⁷ De Omgevingsvisie is één van de zes nieuwe instrumenten die de Omgevingswet introduceert en komt in de plaats van de huidige structuurvisie, die we thans kennen in de Wet ruimtelijke ordening (Wro)

---

uit balans, dan nemen plaagsoorten (ratten, teken, muggen, etc.) altijd de overhand: *“IJburg had in de beginperiode te kampen met één grote insectenplaag van vooral muggen. In IJburg is natuur-inclusief gebouwd: voorzieningen voor met name de huismus en gierzwaluw zijn ingepast. Bovendien bleken veel gebouwen geschikt voor vlermuizen. Toen deze soorten erin trokken, raakte de natuur in IJburg in balans. Ik heb de cijfers van IJburg geëxtrapoleerd naar heel Amsterdam, waar naar schatting 40.000 vlermuizen leven. En dan blijkt dat deze soort de Amsterdammer per persoon 19.000 insecten op jaarbasis scheelt. Dat is een interessant gegeven, ook richting de Omgevingsvisie: dat woongebied door vlermuizen en vogels in balans raakt en daarmee een prettiger leefomgeving voor mensen geeft.”*, aldus Anneke Blokker, gemeente Amsterdam.

De Omgevingsvisie is dus een instrument om het natuurinclusief bouwen als standaard in te brengen. Maar deze zal pas over een aantal jaar van kracht zijn. Ondertussen wordt er veel gebouwd, in Amsterdam gaat het om 50.000 woningen tot 2025. Amsterdam kijkt naar andere instrumenten in het afdwingbare. Een doorbraak vormt de CDA-motie over natuurinclusief bouwen, die in de zomer van 2017 is aangenomen. Volgens de geïnterviewde hadden de persoonlijke motivatie van het raadslid en het vooruitzicht van komende verkiezingen een positieve invloed op dit raadsbesluit. De motie betreft het opnemen van natuurinclusief bouwen als standaard in alle bouwprocessen, zowel nieuwbouw als renovatie. De gemeente Amsterdam onderzoekt nu middels welke instrumenten natuurinclusief bouwen kan worden geïmplementeerd en dus gestandaardiseerd. Ze denkt onder meer aan een puntensysteem, dat eerder in Malmö succesvol wordt toegepast.

De gemeente Den Haag heeft in 2016 reeds een enigszins vergelijkbare studie uitgevoerd, naar aanleiding van de motie Natuurinclusief bouwen die in deze gemeente was aangenomen (Mulder & Vogelaar 2016). Zij keek naar aanvullende instrumenten en werkwijzen, naast het toetsen van het Bouwbesluit, die de gemeente kan inzetten bij bouwactiviteiten. De mogelijkheden bij 'eigen' (gemeentelijke) grondexploitaties/bouwplannen bleken ruimer dan bij private ontwikkelingen. Als potentieel kansrijk kwamen de volgende drie instrumenten naar voren: (i) de mogelijkheden vanuit de omgevingswet (in lijn met opvattingen van de gemeente Amsterdam, zie hiervoor), (ii) het soortenmanagementplan én (iii) het opnemen van voorschriften natuurinclusief bouwen bij gemeentelijke bouwinitiatieven (eigen grond), gemeentelijke vastgoed en tenders waar het college de uitgangspunten vaststelt.

Onlangs is de Bouwagenda 2025 door de bouwsector vastgesteld. Toen Bernard Wientjes van drie ministers de opdracht kreeg om in de Taskforce Bouw te werken aan deze toekomstvisie op de bouw, stond biodiversiteit niet bepaald hoog op het prioriteitenlijstje. Innovatief en duurzaam bouwen staan wel centraal in de Bouwagenda. Om de afspraken uit het klimaatakkoord van Parijs te halen, moeten er allerlei energiemaatregelen worden genomen in honderdduizenden, en op termijn miljoenen woningen. Vogelbescherming Nederland heeft zichzelf met steun van het ministerie EZ uitgenodigd om mee te praten. Dit vanuit de gedachte dat 'als je dan toch bezig bent, je op een eenvoudige en goedkope manier diersoorten kunt laten meeprofiteren'. Hoewel de soortenorganisatie als enige van de ruim 50 betrokken partijen uit de natuurhoek kwam, kreeg haar boodschap bijval. Dit heeft ertoe geleid dat in de Bouwagenda (Taskforce Bouwagenda 2017) natuurinclusief bouwen genoemd is als één van de uitdagingen in relatie tot woningbouw, naast energieneutraal bouwen en gebruik van circulaire materialen: *“Duurzaamheid moet niet alleen uitgaan van energieprestatie en/of aardgasvrij, maar ook van levensloopbestendigheid, circulariteit en 'natuur inclusief' voor wooncomfort en maatschappelijk rendement.”* En verderop: *“Vanuit regelgeving landelijke kaders stellen voor gebruik van circulaire materialen en 'natuur inclusief' bouwen voor een hoger maatschappelijk rendement.”*

5.4.2 Ontheffingen & gedragscodes natuurwetgeving

Belangrijkste kans bij de totstandkoming van de beide gedragscodes is de samenwerking tussen de bouwsector en de natuurorganisaties waarvoor het ministerie van EZ het nodige masseerwerk heeft verricht. Ze zagen in dat er mogelijkheden waren om door samenwerking winst te boeken. Voor bouwbedrijven die aanlopen tegen de eisen die de natuurwetgeving aan hun activiteiten stelt, was dat de mogelijkheid om met minder risico's voor vertraging en tegen minder kosten te werken. Voor soortenbeschermende organisaties lagen er mogelijkheden om eventueel verlies van nestel-gelegenheid en leefgebieden van een breed scala aan soorten te overcompenseren en zo netto

---

natuurwinst te boeken. Het dwingende karakter van de wetgeving heeft eraan bijgedragen dat deze samenwerking tot stand kwam. Soortenbeschermende organisaties als Vogelbescherming en Gierzwaluwvereniging kwamen pas in gesprek nadat ze een zienswijze op een ontheffing hadden ingediend. Wat de samenwerking elan gaf was het samen knutselen aan concrete en eenvoudig in te passen oplossingen. In onze interviews kwam van beide hoeken terug hoe inspirerend het was om samen op het BAM-kantoor te sleutelen aan het ontwerp van een vleermuiskast. De ecologische kennis over welke temperaturen vleermuizen prettig vinden in hun verblijf werd vertaald naar een ontwerp dat vervolgens doorgerekend werd door de technische afdeling van BAM. Zo ontstond een gezamenlijk oplossing.

De belangrijkste barrière bij de implementatie van de gedragscode natuurinclusief renoveren betreft de effectiviteit. We doelen daarmee op de onzekerheid of de bedachte oplossing van overcompensatie met ingebouwde nestkasten voor verschillende soorten ook in de praktijk zal werken. Hoe de toepassing van de ecologische kennis van natuurorganisaties buiten het gebruikelijke bereik uit zal pakken is onzeker. Zullen de gierzwaluwen echt naar de nieuwe nestkasten trekken? Om die reden was en is er nog veel discussie over welke soorten wel en welke niet onder de ontheffing van de gedragscode zouden moeten vallen. Dat de algemene Gewone dwergvleermuis in de nieuwe situatie kan gedijen is veel zekerder dan de veel kritischere Grootoorvleermuis.

Een ander heet hangijzer bij de gedragscode Natuurinclusief Renoveren is de invulling van de monitoring. Soortbeschermende organisaties (SBO's) zijn kritisch omdat ze niet zeker zijn of de afgesproken maatregelen ook werkelijk uitgevoerd worden en vooral of ze werken zoals voorzien. Voor dat laatste is monitoring nodig, tot circa vijf jaar na de ingreep, om effecten op duurzame instandhouding te bepalen. De vraag is wie dat moet betalen en of je op basis van de resultaten nog kunt bijsturen. Bouwondernemers zijn huiverig om als koplopers de kosten te dragen voor de volgers. Zo komt de financiële last bij de koplopers. Stroomversnelling vindt dat de kosten van monitoring verhaald moeten kunnen worden op de overheid, maar de Natuurbegroting voorziet daar niet in. Het ministerie van EZ is principieel tegen. Natuurwetgeving legt de rekening bij de initiatiefnemers. Bovendien is EZ huiverig voor precedentwerking. Lagere overheden zijn niet aanspreekbaar omdat de gedragscode een initiatief is van het Rijk. SBO's hebben zelf te weinig middelen om de monitoring op zich te nemen. Er is dus een impasse. EZ vestigt zijn hoop op de Bouwagenda van het komende kabinet.

Een tweede barrière is de handhaving van de gedragscode. In de code is voorzien dat gecontroleerd wordt of de in de code vereiste voorzieningen ook werkelijk worden aangebracht door de bouwonderneming.

5.4.3 Uitvraag groene gebouwen

De belangrijkste kansen voor de opkomst van groen gebouwen zijn de wijze van uitvraag door de gemeente en het wervend imago van groene gebouwen. Factoren die de ontwikkeling van meer groene gebouwen mogelijk belemmeren zijn de beperkte vraag uit de markt en de bedrijfscultuur bij gemeenten.

Gemeenten spelen een belangrijke rol bij de formulering van de uitvraag bij tendering

Voor projectontwikkelaars is die formulering door de opdrachtgever van de tender zeer bepalend. Dat is vaak de gemeente. Hoeveel punten er zijn om met groen te scoren biedt zekerheid, maar ook flexibiliteit is belangrijk. Een groen puntensysteem in de tenderuitvraag is een manier om van groen de standaard te maken, terwijl projectontwikkelaars en architecten nog steeds de flexibiliteit hebben om binnen alle mogelijkheden (groene daken, verticaal groen, nestgelegenheid, etc.) te shoppen. Amsterdam heeft dit innovatieve instrument van een puntensysteem toegepast binnen de aanbesteding van Sloterdijk, waar biodiversiteit en groen hoog in het vaandel staan. De ervaring van de gemeente is positief: *"Het zou mooi zijn als zo een beloningssysteem de standaard wordt"*.

De gemeente kan autonoom de tender opstellen, maar kan daarin ook de samenwerking met projectontwikkelaars opzoeken. Voordeel van dat laatste is dat de mogelijkheden beter worden verkend en de tender daarop aangescherpt kan worden. De gemeente Utrecht kiest ervoor om voor de

---

inbreng van natuurinclusieve elementen in tenders het gesprek aan de voorkant – met bedrijven en burgers – aan te gaan over wat mogelijk en gewenst is. Zo is de tender van woontoren Wonderwoods- de Nederlandse uitwerking van de Milanese icoon Bosco Verticale- in nauwe samenwerking met projectontwikkelaars gebeurd. Voor Wonderwoods heeft de gemeente in de tender bijvoorbeeld vastgelegd dat geld minder zwaar weegt dan kwaliteit, in een verhouding van 1:2. Zo een kwaliteitseis ligt dan weliswaar vast in de tender op basis van contractuele afspraken, maar in het verdere proces, bij de uitwerking op haalbaarheid, kan deze weer ter discussie staan: *In geval van Wonderwoods is er behoorlijk gekeken of die groene gevels onder de Nederlandse omstandigheden haalbaar zijn. Met andere woorden, het gaat wel om het binden van partijen aan haalbare ambities, niet aan luchtfietserij.*

Een andere vorm van flexibiliteit is de gefaseerde uitvraag. De gemeente Utrecht geeft bewust projecten in deelgebieden niet in één keer uit. Dat biedt ruimte om te leren en te experimenteren. Bij complexe ontwikkelingen zoals op het Smakkelaarsveld in Utrecht vraagt de gemeente aan projectontwikkelaars geen visie maar is er een soort sollicitatieprocedure voor samenwerking geweest.

Groene gebouwen zijn de iconen van duurzame en gezonde steden

Sinds de crisis is het genereren van kwalitatieve groei voor de projectontwikkelaar één van de proposities om succesvol te blijven. Grote projectontwikkelaars zoeken naar projecten waarin zij onderscheidend kunnen zijn, en azen op icoonprojecten die opdrachtgevers nodig hebben om gebiedsontwikkeling te stimuleren. Groene gebouwen zijn een van de mogelijkheden die meeliften op het bredere beleid voor verduurzaming van steden of voor gezond stedelijk leven. Dat denken heeft op dit moment de wind mee en groene gebouwen zijn aansprekende iconen van dat golfje. Voorbeelden die in de interviews naar voren kwamen zijn Wonderwoods en N-kavel dat bij de herontwikkeling van respectievelijk het Jaarbeursterrein in Utrecht en Sloterdijk in Amsterdam als blikvangers moeten gaan fungeren. Heijmans zoekt bijvoorbeeld naar conceptueel ingewikkelde uitvragen van gemeenten, omdat dat hun kansen bij tendering vergroot. Het ingewikkelde van projecten met ook natuurinclusieve elementen zit hem in de mix van opgaven zoals kwalitatieve duurzaamheidsambities, grote maatschappelijke doelstellingen en technische vernieuwingen.

Beperkte vraag naar groene gebouwen vanuit de markt

Waar voorheen het aanbod de markt reguleerde, heeft de ingezakte vraag naar nieuwe woningen tijdens de crisis van 2008 ontwikkelaars gedwongen kritischer te onderzoeken wat de behoefte is vanuit de markt. Natuurinclusief bouwen kent (nog) geen grote marktvraag; het zijn vernieuwende doelgroepen die dit soort dingen willen: mensen die binnenstedelijk wonen, met name in de randstad, de jonge generatie. Het gaat volgens Heijmans slechts om een nichemarkt.

Bedrijfscultuur gemeente kan belemmerend werken

De ontwikkeling van groene gebouwen in samenspraak met projectontwikkelaars en andere betrokkenen (burgers, belangenorganisaties) vraagt om een bedrijfscultuur waarin integraal denken vanuit de vraag, een open houding en geloof in experimenteeruimte belangrijke elementen zijn. Dat is nog niet altijd het geval. Een voorbeeld is de samenwerking tussen stedenbouwkundigen en stadsecologen bij de voorbereiding van de uitvraag van gebouwen. Idealiter worden ecologen vroeg in het proces van nieuwe projecten betrokken. Maar dat is nog geen vanzelfsprekendheid. De afhankelijkheid van stedenbouwkundigen binnen de gemeente is cruciaal, aldus de stadsecoloog van de gemeente Amsterdam: *“Als zij mij niet betrekken, dan houdt het op. Er gebeurt zoveel waar ik ook niet bij betrokken ben. Er zijn stedenbouwkundigen die gaan voor zoveel mogelijk, zo dicht mogelijk, zo grijs mogelijk. De oudere garde doet het al heel lang zo, en dat gaat ook heel lang goed. Dus zij zitten niet te wachten op nieuwe inzichten. ‘Dat getrut over dat groen, we moeten gewoon bouwen’, zeggen zij. Ze moeten ook voldoen aan bouwopgaven, en die liegen er niet om. Een grote plus nu al is dat de ecologen samen met stedenbouwkundigen, planologen en landschapsarchitecten in dezelfde dienst zitten. Had ik extern gezeten, dan was je alleen ingeschakeld voor het nodige: het wettelijk verplichte.”, aldus Anneke Blokker, gemeente Amsterdam.*

Ook lopen gemeenten niet altijd voorop bij innovatief denken, ervaart een respondent: *“We proberen innovaties zo goed mogelijk naar de markt te brengen en dat werkt alleen wanneer we in tenders zoveel mogelijk vrijgelaten worden qua invulling. Dat botst met de gangbare tenderprocedures. We*

---

merken dat voor gemeenten transparantie in de uitvraag leidend is. Gemeenten gaan voor zoveel mogelijke vergelijkbaarheid van tenders. In de criteria die zij stellen bouwen ze dit in door de gangbare, hedendaagse principes als uitgangspunt te formuleren. Dat is funest voor innovatie.”. aldus Rob van Kalmthout, Heijmans Vastgoed.

5.4.4 Verevening rood-groen

Bouwbedrijven zijn nauwelijks betrokken bij natuurinclusief bouwen op het bovenplanse schaalniveau, anders dan via de uitvraag bij tenders voor bouwprojecten. De belangrijkste barrière hierbij is dat dit schaalniveau buiten het bereik van de projectontwikkelaar ligt. Gebiedsontwikkeling op deze schaal is complex en daarmee zijn de onzekerheden groot, zoals gebleken is bij de ervaringen bij publiek-private samenwerking in projecten zoals Blauwe Stad, Waterdunen en Wieringenrandmeer. In al deze voorbeelden van woningbouwprojecten waarbij veel groen uit rood gefinancierd zou worden zijn de overeenkomsten tussen provincie en projectontwikkelaar in een later stadium zodanig bijgesteld dat de risico's meer bij de overheid kwam te liggen. Zoals een projectontwikkelaar ons met de wijsheid van nu vertelde: *“Eigenlijk betekent publiek-private samenwerking dat er iets niet goed zit in de exploitatieopzet”*. De pogingen van de overheid in de jaren rond de eeuwwisseling om marktpartijen meer leidend te laten zijn bij gebiedsontwikkeling bleken conjunctuurgevoelig.

Kansen voor natuurinclusief bouwen op bovenplans niveau lijken er nauwelijks te zijn. In het Programma Groene Metropool zoekt Staatsbosbeheer kansen door aan te sluiten bij concepten als Healthy Urban Living en Smart Cities. Volgens de programmaleider zijn er kansen voor financiering van investeringen in uitbreiding en herontwikkeling van bovenplanse groenblauwe netwerken bij fondsen voor klimaatadaptatie en preventieve gezondheidszorg naast die uit rood-voor-groen constructies.

5.5 Conclusies

5.5.1 Nog geen breed verhaal over natuurinclusief bouwen

Er is nog geen sprake van een breed samenhangend verhaal over wat natuurinclusief handelen in de bouwwereld is. Uit de gesprekken kregen we meestal de indruk dat dit niet als een gemis werd ervaren. Alleen waar het gaat om de praktijk van ontheffingen en gedragscodes en om de praktijk van het ontwikkelen van groene gebouwen zetten bouwondernemingen, natuurorganisaties en overheden gezamenlijk stappen. Op het bovenplanse schaalniveau acteert de bouwwereld echter nauwelijks. Dit wordt vooral gedaan door overheden en in mindere mate grote terreinbeherende natuurorganisaties. De kennismaking met nieuwe actoren, zoals zorgverzekeraars en, in mindere mate, provincies, waterschappen, en hun mogelijk bijdragen aan natuur, zijn nog maar net begonnen.

Het ontbreekt nog aan een samenhangende visie op de betekenis van groen en blauw in stadsontwikkeling en -renovatie. Een aanzet daartoe zit in het programma Groene Metropool van Staatsbosbeheer.

5.5.2 Omgevingsvisies bieden mogelijkheden voor opschaling natuurinclusief bouwen

Of de huidige experimenten met groene gebouwen en natuurinclusief renoveren, zoals de uitvraag van groene gebouwen, gedragscodes en soortenmanagementplannen, kunnen uitgroeien tot een gangbare natuurinclusieve praktijk in de bouw zal afhangen van de mogelijkheden om eisen voor natuurinclusief bouwen op te nemen in gemeentelijke omgevingsvisies. Ook de mogelijkheden die gemeentelijke omgevingsvisies bieden om beleid voor gezonde en duurzame steden verder vorm te geven, kan eraan bijdragen dat natuurinclusief bouwen meer gangbaar wordt. Nu zijn de experimenten deels afhankelijk van de inzet van voorlopers bij het bedrijfsleven, natuurorganisaties en overheden. Dat er door verschillende gemeenteraden beleid is vastgesteld dat dit natuurinclusief handelen vereist, is een begin. Met de vaststelling van de Omgevingswet in 2021 komen er mogelijkheden voor gemeenten om dit beleid meer afdwingbaar te maken.

5.5.3 Ruimte voor experimenteren en elkaar inspireren is belangrijk

Alle betrokkenen die we spraken benadrukten dat het bieden van uitdagingen en ruimte voor experimenten belangrijk is, zeker nu het natuurinclusief bouwen nog zo aan het begin van de transitie staat. Gemeenten, die als opdrachtgevers bij projectontwikkeling en als opstellers van omgevingsvisies een cruciale rol spelen, werken graag met verspreiding en ontwikkeling van kennis, zoals inspiratieboeken en goede voorbeelden voor ontwerpers en projectontwikkelaars. Ook het investeren in een soortenmanagementplan is een vorm om de ontwikkeling en verspreiding van kennis te vergroten.

Verder komt duidelijk naar voren dat elkaar ontmoeten en inspireren als stimulerend wordt ervaren. Uitwisseling van ideeën tussen projectontwikkelaars en natuurorganisaties komt niet vanzelf tot stand, hetzelfde geldt voor stedenbouwkundigen en ecologen binnen een gemeentelijk apparaat. Daarom is het bemoedigend om te zien dat die contacten meer ontstaan en gewaardeerd worden. Een voorwaarde is wel dat de ontmoeting een praktische inslag heeft, zodat er binnen afzienbare tijd concrete stappen gezet kunnen worden.

5.5.4 Gebrek aan financiering voor monitoring beperkt natuurinclusief renoveren

De beschikbaarheid van geld is over het algemeen geen wezenlijk belemmering voor de verdere groei van natuurinclusieve bouwpraktijken. De inpassing van nestelmogelijkheden in gebouwen is geen kostbare zaak, zeker in vergelijking met de kosten die gemoeid zijn met onderzoek voor ontheffingen op de natuurwetgeving, en al helemaal niet als bouwwerkzaamheden onvoorzien stil gelegd moeten worden vanwege de aanwezigheid van wettelijk beschermde soorten. Ook de ontwikkeling van groene gebouwen lijkt vanuit de koopkrachtige vraag vanuit de markt gefinancierd te worden. De bouwwereld geeft wel aan dat het marktaandeel voor dergelijke gebouwen voorlopig klein zal zijn.

Op één punt is de financiering wel een factor die het grootschalig uitrollen van het natuurinclusief renoveren kan frustreren en dit is de financiering van de monitoring: bouwondernemers willen als koplopers de kosten niet dragen voor de volgers, maar overheden en andere partijen doen dit ook niet. Er is dus sprake van een impasse. Dit beperkt de mogelijkheden voor een succesvolle uitvoering van de Gedragscode Natuurinclusief Ondernemen.

---

6 Natuurinclusieve verblijfsrecreatie

Hans Farjon & Fransje Langers

6.1 Inleiding

In Nederland is de bedrijvigheid in de gastvrijheidssector goed voor bijna 200.000 banen op het platteland. Voor veel ondernemers in deze sector is de aanwezigheid van natuur in en om hun terrein een belangrijk motief in hun marketing en bedrijfsmodel, maar slechts een beperkte groep is bereid om (mede) te investeren in natuur in de nabijheid van hun bedrijf. Bovendien lopen ze bij uitbreiding van hun terreinen en activiteiten aan tegen barrières vanuit de maatschappij en de overheid die gevoed worden door de bezorgdheid om verlies van bestaande natuur- en landschapswaarden.

In paragraaf 6.2 beschrijven we de ontwikkelingen in de relatie tussen verblijfsrecreatie en natuur in algemene zin. Vervolgens zoomen we in op een stukje Nederland waar dit krachtenveld bovengemiddeld dynamisch is en waar al 15 jaar geëxperimenteerd wordt met nieuwe arrangementen tussen recreatieondernemers en de overheid, namelijk de kust van Zeeuws-Vlaanderen. De verblijfsrecreatie in dit aantrekkelijke kustlandschap verandert sterk, zowel in kwantitatieve als kwalitatieve zin. Die dynamiek is zo groot dat de provincie Zeeland het initiatief heeft genomen voor het gezamenlijk ontwikkelen van een Zeeuwse Kustvisie door recreatieondernemers, natuurorganisaties en overheden. De scope van dit hoofdstuk is dus minder breed dan in de vorige drie, waar de analyse zich richt op de ontwikkelingen op nationale schaal (zie ook het Tekstkader).

In paragraaf 6.3 beschrijven we de Kustvisie en de wijze waarop deze tot stand is gekomen. Het is een manier van samenwerken waar lessen uit getrokken kunnen worden voor andere regio's. In paragraaf 6.4 gaan we in op de leerpunten: welke kansen zijn bij deze aanpak benut, welke klippen zijn omzeild en welke opties er zijn om het beter te doen. We sluiten dit hoofdstuk af met een korte beschouwing over wat de ervaringen in Zeeuws-Vlaanderen kunnen betekenen voor recreatieondernemers elders in Nederland.

6.2 Ontwikkelingen in de relatie tussen verblijfsrecreatie en natuur

De Nederlandse natuur is van grote betekenis voor de recreatie. Bij ruim een kwart van de vrijetijdsactiviteiten speelt natuur een belangrijke rol, bijvoorbeeld als decor of als plek om tot rust te komen (bron). Omgekeerd dragen de groene recreatie-activiteiten bij aan de versterking van de betrokkenheid van mensen bij natuur. Daarbij gaat het niet alleen om de recreatie vanuit de eigen woning, maar ook de verblijfsrecreatie. De spreiding van overnachtingsplekken in hotels, vakantiewoningen en op campings in Nederland laat een sterk verband zien met de favorieten plekken van mensen met groen, water en/of natuur (zie figuur 6.1; De Vries *et al.* (2013)). Hooggewaardeerde plekken met natuur zijn dus een belangrijke vestigingsplaatsfactor voor verblijfsrecreatieve bedrijven.

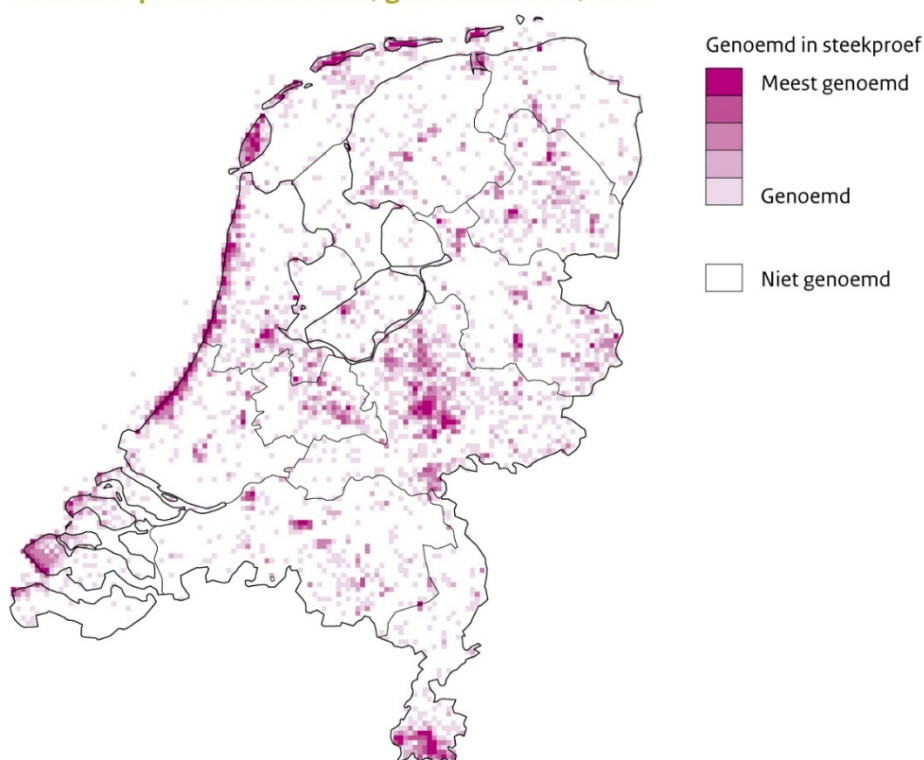
Toch is de bereidheid van deze bedrijven om te investeren in het behoud van de ecosysteemdienst recreatie in het algemeen beperkt (Goossen & Langers 2013). De belangrijkste argumenten die ondernemers geven voor deze geringe bereidheid zijn de beperkte investeringsmogelijkheden van hun bedrijf en de verwachting dat de bijdrage van een dergelijke investering aan hun verdienmodel beperkt zal zijn. Er is ook een kleine groep van eigenaren van campings en vakantieparken die zich wel bewust in natuur willen investeren (zie onder meer Arnouts *et al.* (2013)). Het gaat om bedrijven waar natuur en de kwaliteit van de streek expliciet onderdeel is van het verdienmodel waarmee ze zich profileren binnen de markt. Een voorbeeld is Landal-vakantieparken dat langdurig samen werkt met Natuurmonumenten.

Tekstkader De Zeeuwse Kustvisie: samenwerking tussen verblijfsrecreatie en natuur

Op 9 oktober 2017 tekenden 18 partijen de convenant Zeeuwse Kustvisie, de oogst van anderhalf jaar samenwerken. Op uitnodiging van de provincie formuleerden vertegenwoordigers van recreatie-ondernemers, natuur- en landschapsorganisatie, landbouwers en gemeenten samen een visie op hoe de veranderende vraag in verblijfsrecreatiesector en waterveiligheid kan worden opgevangen op een zodanige wijze dat de ruimtelijke kwaliteit van de kust versterkt. Het hooggewaardeerde Zeeuwse kustlandschap met zijn strand, duinen, schorren en slikken is de grote toeristentrekker, maar staat onder druk van de sterk veranderende verblijfsrecreatieve vraag. Ondernemers en ontwikkelaars spelen hier op in door campings om te bouwen naar terreinen met vakantiewoningen die van alle gemakken zijn voorzien. Toen het initiatief "Red de Kust" in een maand tijd 100 000 handtekeningen bij elkaar bracht, bleek hoe dierbaar het kustlandschap de Nederlandse burger is. Voor de provincie Zeeland het signaal om aan een nieuwe Kustvisie te gaan werken.

De open manier van werken van de provincie heeft de communicatie tussen partijen, die elkaar niet vanzelf tegen komen, sterk verbeterd waardoor er meer begrip voor elkaar doelen is ontstaan. Ook ontdekten zij mogelijkheden om synergie te ontwikkelen. Een aantrekkelijk kustlandschap is immers de basis van het toerisme in de streek. Ze hebben er ook flink wat tijd in geïnvesteerd. Vaak hebben ze met elkaar vergaderd en ook de communicatie met de achterbannen vroeg de nodige inspanning. De betrokken zijn tevreden over samenwerking en willen die graag voortzetten in de vorm van een Stuurgroep. Op die manier denken ze elkaar te kunnen aanspreken als de onderdelen van de visie niet helemaal uitwerken zoals afgesproken. Verder hebben ze een stel regels afgesproken over in welke gebieden geen verdere uitbreiding van verblijfsrecreatie meer mogelijk is. Voor andere gebieden zijn er voorwaarden voor uitbreiding en herontwikkeling vastgesteld die de landschappelijke samenhangen verbeteren en de diversiteit in het recreatieve aanbod vergroten. Om de veranderingen te ondersteunen is er een aanjaagprogramma verblijfsrecreatie gestart en gaan ze in Zeeuws-Vlaanderen verder met rood-voor-groen regeling.

Favoriete plekken met water, groen of natuur, 2010

Bron: RUG, PBL, WUR.

www.pbl.nl

Figuur 6.1 De favoriete plek met water, groen en/of natuur binnen Nederland volgens een representatieve steekproef van 7000 respondenten

---

De vraag naar recreatie en toerisme laat enkele ontwikkelingen zien die vrijetijdsondernemers uitdaagt om hun aanbod aan te passen. De belangrijkste veranderingen aan de vraagzijde zijn de behoefte aan luxere verblijfsaccommodaties waar men het gehele jaar gebruik van kan maken en het toenemende belang van voorzieningen buiten het verblijfsrecreatieve terrein. Mensen worden in hun vrije tijd mobieler: allerlei vormen van routerecreatie nemen in populariteit toe, natuur, cultureel erfgoed, culturele evenementen en vermaak buiten de terreinen zijn belangrijke motieven in de keuze van een vrijetijdsverblijf. De gasten blijven minder op het terrein dan voorheen. De verwachting is dat de veranderingen in de vraag verder zullen doorzetten zonder dat overigens duidelijk is welke dat zullen zijn. Wat is bijvoorbeeld te verwachten van de introductie van de zelfrijdende auto of stijgende prijzen van vliegtickets. De snelle opkomst van Airbnb laat zien welke ingrijpende veranderingen in korte tijd kunnen optreden.

Die veranderingen in de wensen van de gasten vraagt niet alleen investeringen, die op redelijke termijn terug te verdienen zijn, maar ook dat ze de belangrijkste toeristentrekkers versterken en aan andere maatschappelijke eisen van goed ondernemerschap voldoen. De maatschappelijke onrust over bijvoorbeeld de effecten van groei van Airbnb op de leefbaarheid van grote wereldsteden of de effecten van verblijfsrecreatieve bebouwing op beleving van rust en ruimte aan de kust laten zien dat er grenzen zijn.

6.3 De Zeeuwse Kustvisie

6.3.1 De Zeeuws-Vlaamse kust

De Zeeuws-Vlaamse kust tussen Breskens en Cadzand-Bad valt geheel binnen de gemeente Sluis. De belangrijkste ontwikkelingen in de regionale economie zijn de sterke groei van de vrijetijdssector en de krimpende bevolking. Hierdoor is de vrijetijdssector de belangrijkste motor van de economie geworden en van toenemend belang voor de instandhouding van allerlei voorzieningen zoals winkels.

Het vinden van voldoende geschikt personeel binnen de regio is voor de vrijetijdsector steeds meer een uitdaging gezien de vergrijzing van de bevolking. Vooral de Vlamingen weten dit deel van Zeeland steeds beter te vinden, waar ze iets vinden dat aan de Vlaamse kust nauwelijks meer is te vinden, namelijk een groene, onbebouwde kust. Maar ook het bezoek vanuit Nederland en Duitsland groeit. De belangrijkste groene trekkers van de vrijetijdssector zijn naast het strand, de zee en de lege polders met krekens, de natuurgebieden het Zwin, de Verdrongen Zwartepolder en op termijn het uitgestrekte natuurontwikkelings- en waterbergingsgebied de Waterdunen (zie figuur 6.2). De toename in toerisme heeft geleid tot een groeiend aanbod van hotels en horeca in Cadzand-Bad en Breskens, van horeca en overnachtingsmogelijkheden op het strand en van campings en vakantieparken aan de binnenkant van vrijwel de gehele duinstrook.

De gevolgen van veranderende vraag van toeristen en recreanten zoals beschreven in paragraaf 6.2 zijn ook hier zichtbaar. Campings met stacaravans worden gesaneerd en omgezet in vakantieparken met vakantiewoningen in verschillende prijsklassen. Ondernemers organiseren samen met natuurorganisaties meer activiteiten buiten recreatieterreinen, de traditionele bingoavonden worden minder bezocht. Mede door de verstening van vakantieparken, maar ook door andere voorzieningen zoals het aanbod van wellnessvoorzieningen en de jachthaven in Cadzand-Bad is het seizoen verlengd; wat ook gunstig uitpakt voor de winkels en horeca.

Dergelijke veranderingen in de markt vraagt van de vrijetijdsbedrijven ondernemerschap en investeringsvermogen. Dat is niet voor iedereen gegeven. Zo zien we dat het aantal gezinsbedrijven in de regio daalt en dat enkele grote, soms beursgenoteerde, recreatiebedrijven steeds dominanter worden. Voorbeelden zijn Molecaten, Landal en Roompot. Vooral dit laatste bedrijf heeft de laatste jaren veel bedrijven langs de Zeeuws-Vlaamse kust overgenomen en heeft het grootste nieuwe vakantiepark weten te realiseren: Noordzee Residence bij Cadzand-Bad. Een recente zeer populaire ontwikkeling is slapen in huizen op het strand. De vraag is veel groter dan het aanbod.

De uitbreiding van het areaal vakantiewoningen en strandhuizen en de omvorming van campings vraagt letterlijk en figuurlijk ruimte voor ontwikkeling. Ruimte voor ontwikkeling die de groene trekkers van de sector en de leefomgeving van de bewoners van de gemeente Sluis onder druk zet. Al in het begin van deze eeuw anticipeerde de gemeente en provincie hierop. Zo werd met steun van de Rijksoverheid het lange traject ingezet om de polders bij Breskens om te vormen tot het 350 hectare grote natuurgebied Waterdunen dat in halfopen verbinding staat met de Westerschelde. Ook kwamen er regelingen tot stand om de uitbreiding van verblijfsrecreatieve terreinen te laten bijdragen aan de aanleg van groen en recreatieve voorzieningen buiten de terreinen, de zogenoemde rood-voor-groen en rood-voor-rood regelingen. Dat heeft een fraai ingerichte boulevard in Cadzand-Bad en een paar nieuwe groengebieden opgeleverd. Voorbeelden van nieuw groen zijn het 15 hectare grote recreatie-natuurgebied dat Strandcamping Groede zelf heeft gerealiseerd en de bijdrage natuurontwikkeling in Gravenpolder.

De herstelde consumentenvertrouwen en de zeer lage stand van de rente de laatste jaren hebben niet alleen de vraag naar vakantiehuisen en strandhuizen de laatste jaren behoorlijk aangejaagd, maar ook de verontrusting bij bewoners en bezoekers van de kust. In 2015 startten de Zeeuwse natuurorganisaties acties om de in hun ogen ongebreidelde bebouwing van strand en kust tegen te gaan. In december van dat jaar kwamen die acties in een stroomversnelling toen het voornemen van de minister van Infrastructuur en Milieu (I&M) bekend werd om het nationale bouwverbod in het kustfundament op te heffen. Binnen een maand haalde de landelijke actie Red de kust meer dan 100.000 handtekeningen op en besloot de rijksoverheid samen met alle betrokkenen te gaan werken aan een Nationaal Kustpact. Dit proces startte in mei 2016.

6.3.2 Het proces

In maart 2016 nam de provincie Zeeland het initiatief voor een Zeeuwse Kustvisie. Dit proces resulteerde op 9 oktober 2016 in de ondertekening van een convenant door 18 partijen die de Zeeuwse Kustvisie bekrachtigde en een stuurgroep instelde die toeziet op de verdere uitwerking van de visie en de uitvoering. Naast alle gemeenten waren dat organisaties uit de vrijetijdsector, de landbouw, het natuur- en landschapsbeheer en het water. In eerste instantie is gewerkt in drie groepen: waterveiligheid, vrijetijdsector en natuur & landschap. In al deze groepen waren alle betrokkenen vertegenwoordigd. Elke groep werd ondersteund door externe adviseurs die een achtergrondrapport opstelde. Een belangrijk element waren de veldbezoeken waar de betrokkenen elkaar en de elkaars doelen beter leerde kennen. Vervolgens zijn die resultaten op elkaar betrokken en vastgelegd in het document *Zeeuwse Kustvisie* (Provincie Zeeland 2017) met bijbehorende kaarten. Het hele proces omvatten ongeveer 60 overlegmomenten in allerlei samenstelling en veel communicatie met de verschillende achterbannen om iedereen zoveel mogelijk betrokken te houden.

6.3.3 Belangrijkste resultaten

Uit de gesprekken komen drie belangrijke resultaten van het werkproces naar voren, namelijk de sterk verbeterde communicatie, het ontwikkelingskader en de inzet op de vernieuwing van de verblijfsrecreatieve sector.

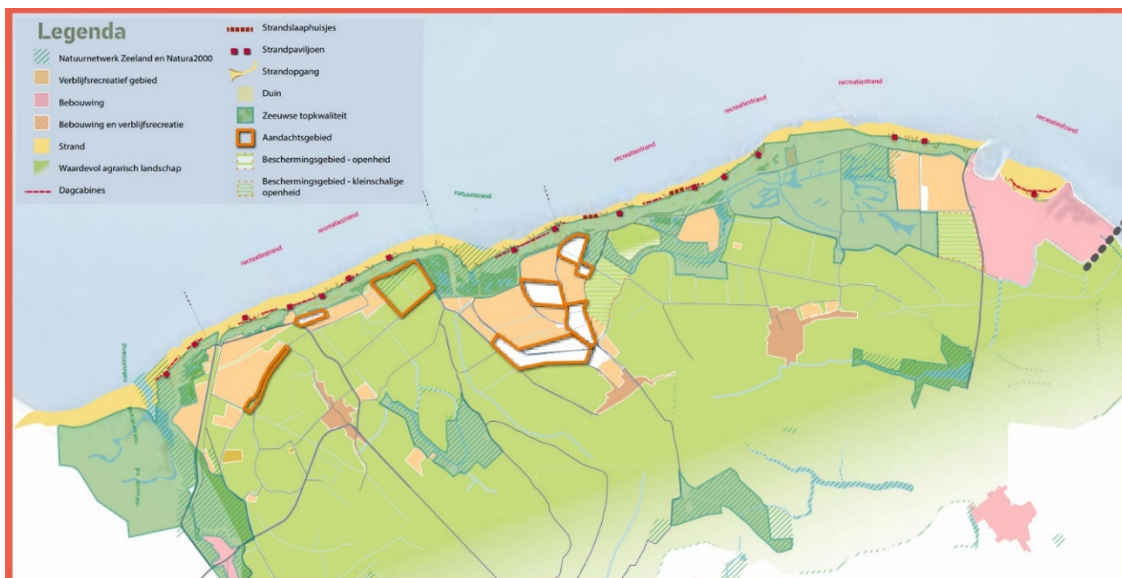
De sterk verbeterde communicatie tussen betrokkenen

De manier waarop de provincie het proces is ingegaan, namelijk open en proactief heeft er toe geleid dat de respondenten het resultaat als hun gezamenlijke resultaat zien. "*Het is niet de Kustvisie van de Provincie Zeeland maar de Zeeuwse Kustvisie.*" De provincie heeft niet haar visie op tafel gelegd en om commentaar en instemming gevraagd, maar heeft relevante partijen bij elkaar gebracht om samen aan een visie te werken. Zo kwamen partijen met elkaar in gesprek die elkaar niet of nauwelijks tegenkomen, leerde men elkaars verhaal kennen, ontstond er begrip voor elkaars doelen en waarden en kon er aan vertrouwen gewerkt worden aan oplossingen. De gezamenlijkheid van de zorgt er volgens respondenten voor dat eenieder ook in de toekomst aanspreekbaar blijven op de visie. Om elkaar te blijven ontmoeten, is een stuurgroep ingesteld.

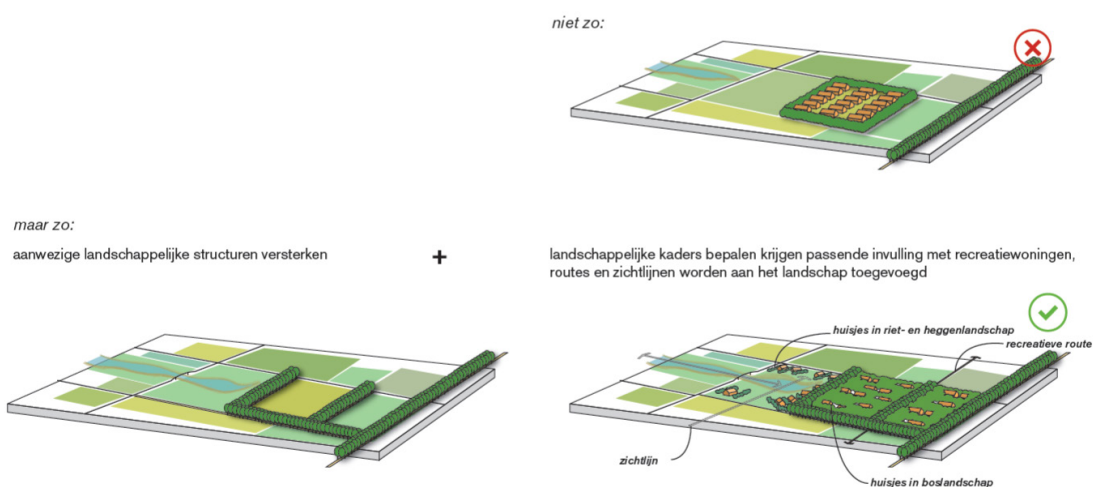
Het ontwikkelkader

De visie bevat een kaart waarop de gehele kuststrook in categorieën wordt ingedeeld, zoals natuurstrand, verblijfsrecreatief gebied en waardevol agrarisch landschap (zie figuur 6.3). Per gebied is aangegeven welke verblijfsrecreatieve ontwikkeling wel of niet mogelijk is en onder welke voorwaarden. Zo zijn nieuwe (verblijfs)recreatieve ontwikkelingen uitgesloten in gebieden Groene Zeeuwse Topkwaliteit en het waardevol agrarisch landschap. "Kleinschalige ontwikkelingen in het agrarische landschap zijn wel mogelijk (aansluitend) op het (agrarisch) bouwvlak. Voor kamperen bij de boer gelden bestaande gemeentelijke quota en regelgeving. Sommige van deze agrarische gebieden hebben dermate hoge landschappelijke waarden dat deze om aanvullende bescherming vragen. Dit zijn zogenaamde 'beschermingsgebieden'. Voor deze gebieden zijn in de regionale uitwerkingen aanvullende strategieën en uitgangspunten geformuleerd."

Om de potenties van het recreatieve product van de Zeeuwse Kwaliteitskust optimaal te benutten, moeten ontwikkelingen in de *verblijfsrecreatieve gebieden* aan eisen voldoen voor ruimtelijke kwaliteit, economische haalbaarheid, onderscheidend vermogen van het marktconcept (o.m. innovatie en inzet op circulair bouwen) en bijdrage aan de leefbaarheid (o.m. werkgelegenheid en voorzieningen). Bij ruimtelijke kwaliteit gaat het om de inpassing van het terrein in het landschap, openbaarheid en toegankelijkheid, het beheer van groen elementen en om de hanteren dichtheden bij beperkte uitbreiding van eenheden dan wel oppervlakte. Voor een voorbeeld van een uitwerking van deze ruimtelijke kwaliteitseisen geeft figuur 6.4.

Figuur 6.3 De kaart van het ontwikkelkader Zeeuwse Kustvisie voor Zeeuws-Vlaamse kust

Figuur 6.4 Een voorbeeld van ruimtelijke kwaliteitseisen voor inpassing in landschap en toegankelijkheid uit achtergrondstudie landschap voor Zeeuwse Kustvisie (Bosch Slabbers Landschapsarchitecten 2016)

In de aandachtsgebieden ligt de grootste opgave voor afstemming van nieuwe verblijfsrecreatieve voorzieningen en de ontwikkeling van landschappelijke kwaliteiten. Vaak gaat het om plannen waarover al toezeggingen gedaan zijn aan de ontwikkelaar en waarvoor de grond al (deels) in zijn bezit is.

Afhankelijk van de status van de plannen is in een aparte notitie Overgangsbeleid vastgelegd of uitvoering mogelijk is en zo ja onder welke voorwaarden. Zo gaan plannen waarvoor voor 1-1-2019 geen goedgekeurd bestemmingsplanwijziging rond is (categorie 2) alsnog onder de voorwaarden van het ontwikkelkader vallen. Bij het ontwikkelkader hoort ook handhavingsstrategie. Handhaving is noodzakelijk om een minimaal kwaliteitsniveau te behouden en een gelijk speelveld voor ondernemers te creëren. Om de kwaliteit van handhaving te bevorderen, verkennen de Zeeuwse kustoverheden de mogelijkheden voor een gezamenlijke handhavingsstrategie en bijpassend organisatie.

Inzet op de vernieuwing van de verblijfsrecreatieve sector

Om verblijfsrecreatieve ondernemers te stimuleren tot innovatie, differentiatie en het maken van een kwaliteitsslag willen de betrokkenen een aanjaagprogramma innovatie en een revitaliseringsfonds opzetten. Een aanjaagteam, onder voorzitterschap van ontwikkelmaatschappij Impuls Zeeland, voert intakegesprekken met ondernemers inventariseert hun behoeften aan ondersteuning. Bijvoorbeeld bij ontwikkeling van nieuwe bedrijfsconcepten en verdienmodellen. Dit aanjaagteam selecteert welke bedrijven in aanmerking komen voor financiering van extern advies door middel van vouchers.

Het revitaliseringsfonds is bedoeld om de investeringen van ondernemers die een kwaliteitsslag willen maken, financieel te ondersteunen. In een pilot Recreatiefonds Gemeente Sluis (Nationaal Groenfonds 2014) is in Zeeuws-Vlaanderen al geëxperimenteerd met een dergelijk fonds waarbij stoppende ondernemers hun uitkoopbedrag inleggen met fiscale vrijstelling om investeringen van andere recreatieondernemers mede te financieren. Dat experiment, dat tot nu uitsluitend geholpen heeft om stoppers aan te zetten tot nadenken over hun toekomst, wordt nog voortgezet.

6.4 Leerpunten

6.4.1 Kansen

Zoals eerder aangegeven heeft de houding van de provincie Zeeland waarbij relevante actoren bij elkaar gebracht werden, de samenwerking volgens respondenten sterk bevorderd. Anderzijds waren recreatieondernemers en natuur- en landschapsorganisaties zich bewust van de urgentie om samen verder te komen. De Zeeuwse Milieufederatie wilde na de worsteling met de Hedwigepolder het anders aanpakken. Ondernemers voelden, zeker na de maatschappelijke onrust over kustbebouwing, de urgentie om de noodzakelijke veranderingen in de verblijfsrecreatie anders aan te pakken. Genoeg deelnemers waren in staat om het gemeenschappelijk belang van de ontwikkelingen op lange termijn te zien, en het belang van het fraaie Zeeuwse landschap voor een veranderende vrijetijdsmarkt. Dat partijen en individuen elkaar al kenden was ook een factor die bijdroeg aan het succesvolle proces. Verder waren ze zich er van bewust dat ze concrete stappen vooruit moesten zetten om hun achterbannen binnen de boot te houden. Dat bleek een fikse uitdaging voor de RECRON die een breed scala aan verblijfsrecreatieve ondernemingen vertegenwoordigde. Ook de Zeeuwse natuur- en landschapsorganisaties hebben flink ingezet op terugkoppeling met de achterban.

Voor de uitvoering en handhaving van de Kustvisie in de komende jaren vinden de betrokkenen het van belang dat ze elkaar kunnen blijven aanspreken op de afspraken. Om die reden is een Stuurgroep ingesteld en wil men voor deelgebieden verder gaan met de gemeenschappelijke uitwerking. Onderwerpen die daar aandacht vragen zijn de handhavingsstrategie en de uitwerking van het aanjaagprogramma en het revitaliseringsfonds. Het belang van het fonds wordt onderkent, vooral om het denken van potentiële stoppers in de verblijfsrecreatieve sector te stimuleren.

Voor de succesvolle toepassing van de ruimtelijke kwaliteitseisen van het ontwikkelkader bij herontwikkeling en uitbreiding van verblijfsrecreatieve terreinen zijn niet alleen ondernemers nodig die goed weten in te spelen op de verblijfsrecreatieve vraag van de komende jaren. Ook het oog voor het belang van de streek voor het recreatieve product speelt een rol. Iets wat bij gezinsbedrijven die

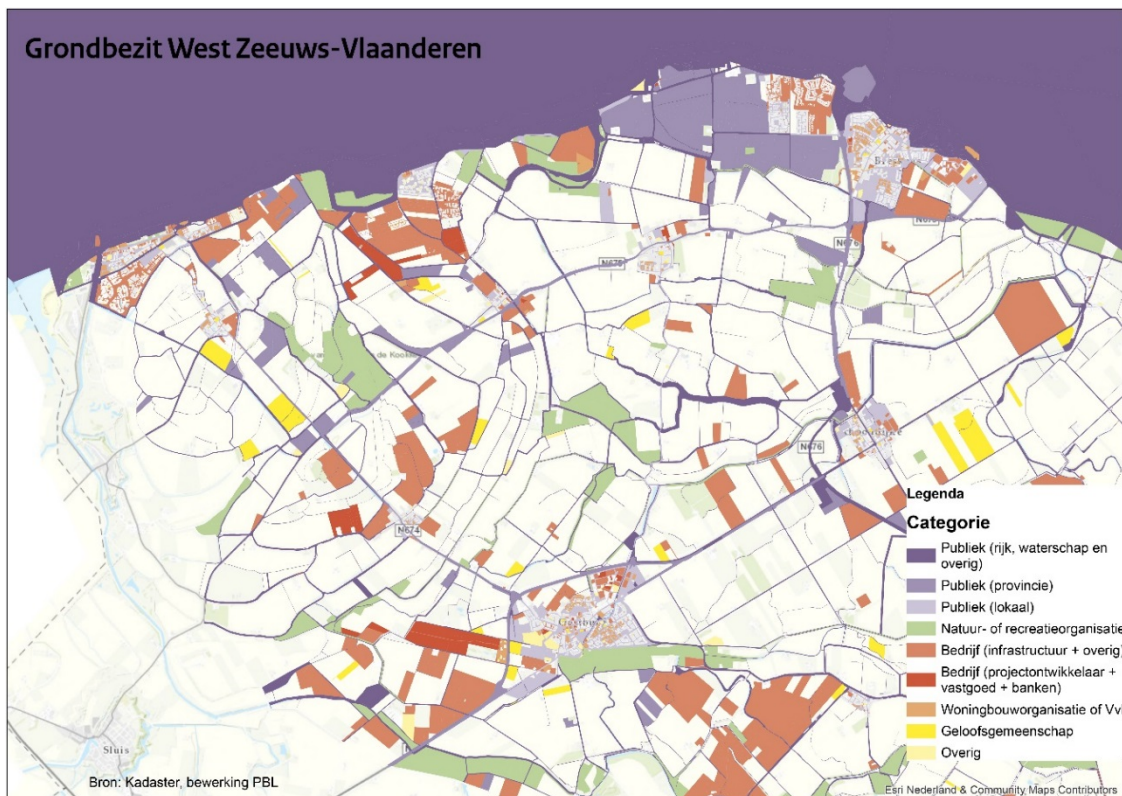
geworteld zijn in de streek wellicht vanzelfsprekender is dan bij bedrijven die afhankelijk zijn van externe, zelfs buitenlandse financiering. Maar ook binnen de laatste groep bedrijven bestaan verschillen in hoe het belang van ruimtelijke kwaliteit voor hun product wordt gewogen.

6.4.2 Barrières

Enkele factoren waren moeilijk te hanteren in het proces naar de Kustvisie. Allereerst lukte het onvoldoende om de bouwers bij het proces te betrekken. Tegelijkertijd werd onderkend dat bouwers/projectontwikkelaars niet vertegenwoordigd zijn in een belangenorganisatie. Ook bouwers en aannemers hebben belang bij de uitbreiding en herontwikkeling van verblijfsrecreatieve terreinen, ook in de vorm van reeds verworven grondposities. Volgens sommige betrokkenen was het moeilijk om inzicht in het grondbezit van projectontwikkelaars, verblijfsrecreatieve ondernemers en bouwers te krijgen. Dat gold nog in sterkere mate voor de aard van de afspraken met overheden. De beleving van hoe hard deze waren verschilde tussen partijen. Deze barrière is genomen door de status van de plannen op te nemen in de notitie Overgangsbeleid.

Andere barrières in de totstandkoming van de Kustvisie waren de capaciteit en vaardigheden die het samen ontwikkelen van een visie vraagt. Zoveel vergaderingen, dat lukt niet iedereen om erbij te zijn, werd verzocht. Dat capaciteitsprobleem speelde niet alleen bij vrijetijdsondernemers, zeker in het hoogseizoen als de gasten alle aandacht vragen, maar ook bij de vrijwilligers van de natuurorganisaties. Maar ook de vaardigheden om met elkaar te onderhandelen naar een resultaat toe en om te communiceren met de achterban bleken belangrijk.

Voor de toekomstige uitwerking van de Kustvisie zijn er twee mogelijke barrières. Allereerst de grondposities van investeerders (zie figuur 6.5). Er is nog heel wat grond in handen van projectontwikkelaars, recreatieondernemingen, bouwondernemingen en beleggingsmaatschappijen zoals ASR en Fagoed, waarop het bouwen van vakantiewoningen volgens de Kustvisie niet mogelijk is. Het is de vraag wat de toekomst van deze grond is in een regio waar de vraag vanuit de landbouw onder druk staat en de vrijetijdsector een belangrijke pijler onder de regionale economie is. Ook het wegvallen van gezinsbedrijven lijkt in deze krimpregio eerder voort te gaan dan af te zwakken, waardoor de overname door (inter)nationaal opererende bedrijven waarschijnlijk zal doorzetten.

Figuur 6.5 Grondbezit langs de Zeeuws-Vlaamse kust naar categorie eigenaar (Kadaster, bewerking PBL)

Een mogelijke faalfactor in de handhaving van het ontwikkelkader is, naast mogelijke voordelen van goede relaties, dat de lijntjes van de ontwikkelaars naar de handhaver, de gemeente, kort zijn en er enige zorg bestaat bij respondenten of zij zich aan de afspraken in de Kustvisie zullen houden. Niet ingrijpen bij een uitvoering die niet spoort met het goedgekeurde plan kan de indruk wekken dat dit meer mogelijk is. De betrokkenen zien de mogelijkheid om bij te sturen door elkaar binnen de stuurgroep aan te spreken op ontwikkelingen die niet sporen met de afspraken.

Voor de nodige vernieuwing van de vrijetijdsector is ondersteuning van de financiering van kleine (startende) ondernemingen belangrijk. Om het revitaliseringsfonds een succes te laten worden, is niet alleen nodig dat er een initieel bedrag in wordt gestort, maar vooral dat er personen gedurende een langere periode geld in willen investeren. In het experiment van de afgelopen jaren, het Recreatiefonds Gemeente Sluis werd het startbedrag gestort door het Groenfonds. Verder zou het fonds gevuld worden door stoppende recreatieondernemers, die als tegenprestatie een fiscale vrijstelling konden krijgen op hun inkomsten uit de verkoop van hun bedrijf. Dit is niet gebeurd. De belangrijkste barrière was dat de periode waarvoor ingelegd diende te worden (10 jaar) door de stoppers als niet te overzien werd ervaren. Het fonds is daarom niet gevuld en bovendien verloopt de toezegging van het Groenfonds.

6.4.3 Opties voor versterking

Het ontbreken van de bouwondernemingen in de gezamenlijke visievorming wordt door de betrokkenen betreurd. Ook vond men dat sommige grote beursgenoteerde verblijfsrecreatieve bedrijven nog onvoldoende waren aangehaakt. Zelf denken de betrokkenen dat ze op dit punt meer hadden kunnen investeren om duidelijk te maken dat tijd investeren in het proces, ruimte voor ontwikkeling van de recreatiesector op lange termijn kan opleveren. Maar ook werd verwoord dat er altijd bedrijven zijn die de korte termijn (moeten) laten prevaleren. Om een meer toekomstgerichte blik van vrijetijdsondernemers te bevorderen kan het vergoten van en beter delen van kennis over ontwikkelingen in de vrijetijdsmarkt en de betekenis daarvoor van groen zinvol zijn. Een cursus recreatie en natuur zoals Het Zeeuws Landschap nu aanbiedt kan een vorm zijn, maar als er behoefte aan blijkt te bestaan kan er ook gedacht worden aan een leergemeenschap, waar partijen elkaar kunnen blijven ontmoeten.

Gebrekkig inzicht in plannen van recreatieondernemers en hun grondposities werd door een vertegenwoordiger van de natuurorganisaties als een barrière voor de totstandkoming van de Kustvisie genoemd. *"Het was goed dat Natuurmonumenten met een overzicht van bouwplannen langs de kust naar buiten kwam, hoeveel haken en ogen daaraan ook zaten."* Op zich bieden www.ruimtelijkeplannen.nl en het Kadaster de mogelijkheid om deze informatie te vinden. Maar plannen die nog niet in procedure zijn voor bestemmingsverandering zijn niet opgenomen. Hetzelfde geldt voor opties op de verwerving van grond waarbij de grond in het Kadaster geregistreerd staat onder de naam van de beoogde verkoper. Dus naast een betere openbare ontsluiting ruimtelijke plannen en grondbezit, is het van belang dat gemeentes transparanter worden over de contacten die er met bedrijven zijn over plannenmakerij.

Gemeenschappelijke visievorming valt of staat met de behoorlijke grote inzet van alle partijen. Een mogelijkheid om de verschillen die er nu bestaan tussen overheidsmedewerkers en organisaties met een sterke belangenbehartiging enerzijds en vrijwilligers anderzijds zou het betalen van een vergoeding voor aanwezigheid en/of reiskosten kunnen zijn. Verder valt het voor overheden of belangenorganisaties te overwegen om te investeren in de ontwikkeling van communicatieve vaardigheden van vrijwilligers of leden.

Het revitaliseringsfonds kan de vernieuwing van de vrijetijdsector mede stimuleren. Als het vullen van het fonds door stoppende ondernemers niet op gang komt kan overwogen worden om andere bronnen te overwegen, zoals een deel van de toeristenbelasting en wellicht de gelden in het rood-voorgroenfonds dat op dit moment niet uitgekeerd kan worden. Het ligt dan wel voor de hand dat conformeren aan de gedachten van het Ontwikkelingskader een voorwaarde is om hier gebruik van te kunnen maken.

6.5 Conclusies

Het proces waarmee de Zeeuwse Kustvisie is ontwikkeld, kan als inspirerend voorbeeld dienen voor regio's waar een natuurinclusieve ontwikkeling van de verblijfsrecreatie wordt beoogd. Maar dat betekent niet dat het Zeeuwse recept overal werkt. Belangrijk is vooral dat er bij meerdere betrokkenen een gevoel van urgentie is om te bewegen. Zo zullen er ondernemers moeten zijn die kansen in de markt zien om hun inkomsten te vergroten en hun aanbod te veranderen en daarin kunnen investeren. Bij natuur en landschapsorganisaties is het belangrijk dat zij de voordelen zien om hun doelen te bereiken door mee te denken bij gebiedsveranderingen. Daarbij werkt het goed als overheden denken vanuit de wensen in de maatschappij en daar actief naar op zoek gaan.

---

7 Conclusies

In dit hoofdstuk geven we eerst de belangrijkste conclusies (par. 7.1). Vervolgens behandelen we in paragraaf 7.2 de conclusies in meer detail, door naar de verschillende dimensies van de beleidsarrangementen te kijken: discourse, coalities, hulpbronnen en spelregels. We sluiten af met een nabeschuiving over natuurinclusief handelen als transitie (par. 7.3). Waar mogelijk zijn boodschappen als handelingsoptie geformuleerd. In de hoofdstukken 3 t/m 6 worden de handelingsopties voor individuele 'natuurinclusieve maatschappelijke initiatieven behandeld.

7.1 Hoofdboodschappen

De opschaling van natuurinclusiviteit in economische sectoren is gebaat bij een door overheden en bedrijven omarmde strategische visie

Een toenemend aantal bedrijven overweegt haar bedrijfsprocessen natuurinclusiever te maken. Ze zien dat de maatschappij en deels ook de consument steeds meer verwacht dat hun producten duurzaam zijn geproduceerd. Zonder te voldoen aan standaarden op dat vlak wordt het steeds moeilijker om een bedrijf verder te ontwikkelen. Tot voor kort ging het hierbij vooral om duurzaamheid en dierenwelzijn en niet zozeer over natuur of biodiversiteit, maar dat lijkt te veranderen. Het moment lijkt nabij dat belangrijke afnemers (landbouw) of opdrachtgevers (in de bouw) in de onderzochte sectoren natuurinclusieve voorwaarden gaan stellen aan leveranciers. Dat kunnen gemeenten zijn die natuurinclusieve criteria opnemen in de uitvraag voor bouwprojecten bij projectontwikkelaars of ketenpartijen zoals Royal A-ware of een supermarktketen als de Jumbo die in de leveringsvoorwaarden voor zuivel eisen opnemen over een meer natuurinclusieve productiewijze. Er is ook een groep die de mogelijkheden en de bereidheid heeft om meer voor een dergelijk product te betalen. Ze zien dat de vraag naar meer luxe en comfort bij huurders van vakantiewoningen ook kan betekenen dat deze huurders aantrekkelijker groen om zich heen willen zien.

Bedrijven zien ook nog de nodige obstakels, als het gaat om meer natuurinclusief produceren. De investeringen in een andere productiewijze zijn in relatie tot de mogelijkheden van de bedrijven groot, niet alleen in financiële zin, maar ook waar het gaat om kennis en capaciteit. Veel bedrijven verwachten bovendien niet dat ze op lange termijn door natuurinclusiviteit meer zullen verdienen (ook al willen ze dat wel) maar wel dat ze meer natuurinclusief moeten ondernemen om te kunnen voortbestaan. Daarbij komt bij dat het marktsegment waar natuurinclusiviteit gebruikt kan worden als marketingstrategie weliswaar groeit, maar ook zijn grenzen kent. Ook zijn er bedrijven die huiverig zijn om als koploper investeringen te doen waarvan de achterblijvers profiteren.

De onzekerheden die een keuze voor meer natuurinclusief produceren met zich meebrengen zijn deels te ondervangen door een visie over natuurinclusiviteit te ontwikkelen door bedrijven en overheid, gevoed door maatschappelijke organisaties en kennispartijen. Waar willen we op termijn staan? Wat kunnen de verschillende betrokkenen daaraan bijdragen? Welke ketenorganisaties en verdienmodellen horen hierbij? En vooral welke concrete stappen zijn achtereenvolgens te maken? Het gaat dus om een visie inclusief een implementatieagenda. Hiermee kan enige duidelijkheid en een level playing field ontstaan op basis waarvan bedrijven hun beslissingen kunnen nemen. Over hoe dergelijke visies tot stand zouden kunnen komen en wie daar een rol in spelen, gaan we in bij de tweede hoofdboodschap.

Een netwerkende en responsieve overheid kan samenwerking tussen bedrijven en maatschappelijke actoren bevorderen

Bedrijven en natuurorganisaties staan er meer voor open om met elkaar praktische oplossingen voor meer natuurinclusief handelen te vinden, dan enkele jaren geleden. Uit de gesprekken met betrokkenen uit de onderzochte sectoren blijkt dat ze meer open staan omdat ze kansen zien om

---

samen hun doelen te realiseren, die zonder de ander minder haalbaar zouden zijn. Ook voelen zij aan dat de maatschappij dit van hen verwacht. Verder blijkt dat de betrokkenen geïnspireerd worden door het samen zoeken naar praktische oplossingen in een concrete situatie. Het is een manier om elkaars doelen en overwegingen te leren kennen en een tastbaar resultaat te boeken.

Hoewel er wel voorbeelden zijn van dat het zonder of met weinig overheid lukt, zoals met het Deltaplan Biodiversiteit en de verschillende keten-verduurzamingsprogramma's (zoals Foqus Planet van FrieslandCampina), kan het behulpzaam zijn als een overheidsinstantie actoren bij elkaar brengt. Uit de gesprekken kwam naar voren dat de betrokkenen die rol van de overheid waarderen als de overheid een open, faciliterende houding aanneemt. Zo is een natuurorganisatie constructief betrokken geraakt bij de ontwikkeling van de Gedragscode Natuurinclusief Renoveren, nadat deze eerder bezwaar maakt tegen een voorgenomen ontheffing waar de bouwwereld al veel energie had gestoken. Maar het kan ook de uitnodiging zijn om samen een visie te ontwikkelen waarbij de overheidsdoelen niet voorop staan. Zo'n open houding tijdens het proces kan leiden tot een resultaat waar de betrokken zich verantwoordelijk en aanspreekbaar voor voelen. Een voorbeeld hiervan is het Manifest Natuurinclusieve landbouw, dat is opgesteld door het Netwerk Natuurinclusieve Landbouw, waarvan de opzet door LNV is gestimuleerd.

Er zijn ook belemmeringen voor het samenwerken aan oplossingen. Het vraagt om een behoorlijk grote inspanning van met name koepelorganisatie en koplopers om een samenwerking tot stand te brengen. Grote, professioneel werkende organisaties, gaat het overleg met meer partijen makkelijker af dan anderen, maar zij moeten wel fiks investeren in de communicatie met hun achterban, waarbinnen belangen kunnen verschillen. Ook tussen koplopers en achterblijvers zijn er spanningen die het succes in de weg kunnen staan, zoals als ondernemers die niet mee investeren wel profijt hebben van de baten. Zo was de betaling van een monitoringsysteem bij de Gedragscode Natuurinclusief Renoveren een heet hangijzer.

Overheden kunnen de samenwerking tussen betrokken partijen, zowel uit de markt als de maatschappij bevorderen door de dynamiek – ofwel de verzameling aan activiteiten en initiatieven – rond natuurinclusieve initiatieven te stimuleren en gaande te houden. Hierin gekoppeld kan geholpen worden om met maatwerk barrières te slechten en experimenten mogelijk te maken. Hierbij kan ook een kennis- en innovatieagenda opgesteld worden. Een dergelijk rol wordt ook wel als responsieve overheid aangemerkt (Schultz *et al*, 2017).

7.2 Natuurinclusief handelen in detail

7.2.1 Natuurinclusief als discourse

Het begrip natuurinclusief kan in meer sectoren toegepast worden door het te koppelen aan thema's als gezondheid en klimaatadaptatie

Het woord "natuurinclusief", dat in 2014 is geïntroduceerd in de Rijksnatuurvisie, is vooral binnen de landbouwsector opgepikt. Het begrip wordt (onder meer) gebruikt om meer aandacht voor biodiversiteit en agro-ecologie in maatregelen rond verduurzaming van economische sectoren en ketens te brengen. Het is duidelijk nog een discourse in ontwikkeling waarmee verschillende partijen zich kunnen identificeren en bij kunnen aanhaken. In de andere onderzochte sectoren is het begrip natuurinclusief als zodanig (nog) nauwelijks opgepikt. Wellicht is van invloed dat de Rijksoverheid daar tot op heden weinig aandacht aan heeft besteed.

In de bouwwereld lift het natuurinclusief handelen vooral mee op het discourse over duurzame en gezonde verstedelijking en duurzaam bouwen. Natuur is daarin een van de aspecten van verduurzaming, die vooral de connotatie biodiversiteit mee krijgt. Bovendien lijken overwegingen om natuurinclusief te bouwen nauwelijks voor te komen uit de kansen die natuur biedt voor de bouwwereld, maar meer vanuit het voorkomen aan schade aan natuur. Als de Rijksoverheid het natuurinclusief handelen in de bouwwereld wil verbreden, liggen de grootste kansen op het bovenplanse niveau (steden en stad en ommeland) door natuurinclusiviteit te koppelen aan

---

preventieve gezondheidszorg en klimaatadaptatie. Hier zouden ook initiatieven die maatschappelijke diensten leveren bij meegenomen kunnen worden. Op deze manier kunnen kansen voor natuur-inclusiviteit optimaal benut worden.

In het denken over de stadslandbouw bij sociale ondernemers speelt het begrip natuur een instrumentele rol. Groen en biodiversiteit zijn hier van belang vanwege de bijdrage aan het welbevinden van stadsbewoners. In het denken over de stadslandbouw bij sociale ondernemers speelt het begrip natuur vrijwel geen rol. De verhalen zijn vooral gebaseerd op sociale en economische overwegingen. Groen en biodiversiteit spelen vooral een instrumentele rol in hun bijdrage aan het welbevinden van stadsbewoners.

Markt voor duurzame producten en license-to-operate vormen belangrijke drijvende krachten voor natuurinclusief initiatief

Soms handelen bedrijven natuurinclusief vanuit een persoonlijke betrokkenheid van een ondernemer of een medewerker bij natuur. Dat zien we bijvoorbeeld bij een campinghouder die zich sterk verbonden voelt met de natuur van zijn jeugd of bij een agrarisch ondernemer die "iets met de grutto heeft". Kansen voor kostenreductie door gebruik te maken van principes en eigenschappen van de natuur op of om hun bedrijf zijn nauwelijks genoemd door de bedrijven in ons onderzoek. De belangrijkste aanjagers voor natuurinclusief handelen in de onderzochte sectoren natuurinclusieve landbouw, -bouwen, en -recreatiebedrijven zijn enerzijds de kansen die sommige van hen zien op de markt voor duurzaam geproduceerde producten en anderzijds de noodzaak om een license-to-operate te behouden of verkrijgen en daarmee de toekomstige ontwikkeling van het bedrijf zeker te stellen.

Stadslandbouwinitiatiefnemers opereren daarentegen vaak vanuit idealistische motieven. De license-to-operate gaat over maatschappelijk draagvlak, maar ook over voldoen aan standaarden die gevraagd worden door afnemers of opdrachtgevers. De kansen voor een natuurinclusief product zijn bijvoorbeeld een groene woontoren, weidemelk of een strandhuis. Of een dergelijk product ook op termijn onderscheidend blijft ten opzichte van meer gangbare producten en of er een groter markt-aandeel mee kan worden verworven, blijft onzeker. In de natuurinclusieve landbouw denken bedrijven deels dat ze hiermee hun marktpositie voorlopig kunnen consolideren; dat is een voorbeeld van de license-to-operate. De perspectieven op de verblijfsrecreatieve markt zijn sowieso onzeker omdat de preferenties van consumenten sterk wisselen in de tijd en de terugverdientijd van investeringen relatief kort is.

De license-to-operate staat bij zowel de landbouw als de verblijfsrecreatie sterk ter discussie in de maatschappij. Door natuur in handelen en marketing een rol te laten spelen denken bedrijven voldoende maatschappelijk krediet op te bouwen om hun bedrijf verder te kunnen ontwikkelen. Bovendien zijn er soms wettelijke verplichtingen zoals de natuurwetgeving bij de renovatie van gebouwen die gebouwde soorten beschermd.

Overheden kunnen meer toewerken naar realisatie natuurinclusieve activiteiten en gezamenlijke visievorming

Overheden staan welwillend ten opzichte van maatschappelijke initiatieven die zijn gericht op natuurinclusiviteit en proberen andere bedrijven en maatschappelijke partijen te stimuleren om hierop ook initiatieven te ontplooiën. Dit sluit aan bij de richting die is geformuleerd in de Rijksnatuurvisie.

Tegelijkertijd heeft dezelfde overheid in de praktijk twee gezichten. Enerzijds zet ze in op meer natuurinclusief handelen, anderzijds kunnen niet-natuurinclusieve activiteiten doorgang blijven vinden. Gezien het prille ontwikkelingsstadium van de onderzochte initiatieven is een volledig consequente houding wellicht ook niet te verwachten, maar dit heeft wel consequenties voor de individuen en organisaties die natuurinclusiviteit verder willen brengen. Daarmee weten bedrijven bijvoorbeeld niet goed wat de kaders zijn waarbinnen zij zouden moeten opereren waardoor er geen level playing field ontstaat. Ook lopen natuurinclusieve initiatieven aan tegen knellende regelgeving en moeten veel tijd besteden aan overleg met overheden om te bezien hoe hiermee omgegaan kan worden. Ook al zijn overheden vaak bereid om hierover in gesprek te gaan, het zorgt voor onzekerheid bij de initiatiefnemers en kost hen veel tijd en energie.

Het is te eenvoudig om op te roepen tot eenduidige doelen en heldere strategieën om deze te realiseren in samenwerkingstrajecten rondom natuurinclusiviteit, maar de overheid kan hier wel naar toe werken, bijvoorbeeld door het afsluiten van Green Deals (wat ook al gebeurt), via de rol van de overheid als consument, in aansturing van onderzoek, etc. Of door je als overheid te scharen achter brede initiatieven, zoals bijvoorbeeld het uitvoeringsprogramma van het netwerk natuurinclusieve landbouw. Een voorbeeld van hoe de overheid aan een gemeenschappelijke ontwikkeling kan werken, is de aanpak van de Zeeuwse kustvisie door de Provincie Zeeland. Door de open, faciliterende houding van de provincie ervaren de betrokkenen het resultaat als hun visie.

Bij natuurinclusief bouwen (wonen en recreatie) is ook een meer directe vorm van sturing denkbaar, waarbij met name gemeenten natuurinclusief bouwen als voorwaarden in het programma van eisen kunnen opnemen.

7.2.2 Coalities, actoren en samenwerking

Samenwerking rond natuurinclusief handelen komt op gang

Het onderzoek laat zien dat betrokken actoren met ogenschijnlijk tegenstrijdig doelen elkaar de laatste jaren steeds meer ontmoeten, meer vertrouwen in elkaar krijgen, elkaars doelen beter begrijpen en samen tot gemeenschappelijke oplossingen komen voor meer natuurinclusief handelen. Dat geldt in het bijzonder voor de samenwerking tussen bedrijven en natuurbeschermingsorganisaties.

Bij het opzetten van deze samenwerking hebben zowel bedrijven als natuur NGO's, kennisinstellingen en overheden een belangrijk rol gespeeld. Bij bedrijven lijkt het te gaan om bedrijven met voldoende omvang en/of de juiste vaardigheden om toekomstgerichte te kunnen denken en handelen. Zo kunnen veel kleine verblijfsrecreatieve bedrijven die moeite hebben om zich in de veranderende markt staande te houden nauwelijks tijd vrij maken om in gebiedsprocessen te participeren. In de landbouw zijn het deels grote spelers in de keten tussen de boer en de retail, zoals Royal FrieslandCampina, Royal A-ware, maar ook meer regionale initiatieven zoals Land van Waarde en het Living Lab Natuurinclusieve landbouw waarin samenwerking wordt vormgegeven. In de bouw gaat het om die sectoren binnen grote projectontwikkelaars die aan de ontwikkeling van nieuwe producten werken zoals duurzame nieuwbouw of grootschalig energieneutraal maken van de naoorlogse woningvoorraad. In de verblijfsrecreatie sector gaat het om bedrijven van verschillende omvang die sterk inzetten op een groene markt.

Door aan te haken bij netwerken rond natuurinclusieve initiatieven kunnen overheden de transitie op gang brengen en houden

Overheden blijken een waardevolle rol te kunnen spelen in het bij elkaar brengen van partijen als ze een rol aannemen die gericht is op responsiviteit en het organiseren van samenwerking. Zo heeft het ministerie van Economische Zaken partijen met elkaar in gesprek gebracht bij het ontwikkelen van de gedragscode 'natuurinclusief renoveren'. Een enigszins vergelijkbare rol heeft het ministerie van LNV gespeeld bij de netwerkvorming rondom natuurinclusieve landbouw. Het ministerie van LNV maakt het bijvoorbeeld mede mogelijk dat een aantal individuen het landelijke netwerk natuurinclusieve landbouw initieerden en organiseerden. Dat dit ook voor andere overheden geldt blijkt uit de opstelling van de provincie Zeeland bij de Kustvisie, waar men de verschillende partijen bij elkaar heeft gebracht en ondersteund heeft.

Tegelijkertijd zien we dat andere partijen ook deze ondersteunende rol kunnen spelen, zoals de wetenschap en bedrijven bij het Deltaplan Biodiversiteit of het burgerinitiatief Kening fan 'e Greide bij biodiversiteit in de landbouw. Netwerken hoeven dus niet altijd door overheden geïnitieerd te worden, maar het helpt wel als overheden aanhaken, dan wel dit faciliteren zoals bij het landelijk netwerk natuurinclusieve landbouw. Non-gouvernementele natuurorganisaties (natuur ngo's) hebben sinds een jaar of vijf het spel van het samenwerken en onderhandelen met bedrijven en overheden ontdekt. Hoewel dit ook tot spanningen met de achterban heeft geleid, is er hierdoor ook veel samenwerking met het bedrijfsleven tot stand gekomen. Onderzoeks- en adviesbureaus, onderwijsinstellingen, onderzoeksinstituten, en andere kennispartijen blijken via conceptontwikkeling en -implementatie ook een belangrijk aanjager te zijn van natuurinclusieve maatschappelijke initiatieven.

Verdiene aan natuurinclusiviteit valt nog niet mee

Natuurinclusief produceren blijkt moeilijk in een verdienmodel te incorporeren. Dat bedrijven extra kunnen verdienen aan natuur is niet vanzelfsprekend. Natuurinclusiviteit is veeleer een leveringsvoorwaarde die afnemers of opdrachtgevers stellen of het biedt de ondernemers ruimte om het bedrijf verder te ontwikkelen (de license-to-operate), maar daarmee is er nog geen sprake van aanvullende inkomsten. Een natuurinclusief verdienmodel is in principe mogelijk als een bedrijf zich richt op een marktsegment waarvoor de marketing is gebaseerd op een groen verhaal en waar eenmalige investeringen niet op korte termijn moeten worden terugverdiend. Deze markt is weliswaar groeiende, maar lijkt nu nog beperkt in omvang. Dat zien we bij zowel de verblijfsrecreatie, de landbouw als de woningbouw. Het natuurinclusieve verdienmodel staat vooral in de landbouw onder druk, waar elk jaar opnieuw de beheerskosten terugverdiend moeten worden en de druk op de prijs vanuit de retail hoog is. Ook voor initiatieven voor directe levering van agrarische producten in de stadslandbouw is de concurrentiedruk op prijs maar ook op efficiëntie vanuit de reguliere retail groot.

Voor sommige bedrijven is natuur een manier om de marktpositie te versterken

Duurzaamheid en natuurinclusiviteit zijn ook routes om specifieke klantengroepen te bedienen en om onderscheidend en concurrerend te zijn ten opzichte van de concurrent. Gezien de nog relatief beperkte vraag naar natuurinclusieve producten, betreft dit vooral spelers die (relatief) kleine stromen kunnen verwerken of bedrijven die zich specialiseren (bijvoorbeeld in biologisch voedsel). Dat speelt met name in de landbouw, maar ook in de bouw- en recreatiesector. Zo is er in de komende jaren slechts een klein marktsegment voor groene gebouwen. In de verblijfsrecreatie zien we een ontwikkeling naar meer luxe, die wellicht meer mogelijkheden biedt, zeker op gewilde plekken in het land.

Kennis- en innovatiebeleid kan meer betekenen voor natuurinclusief maatschappelijk initiatief

De Rijksoverheid en decentrale overheden ondersteunen allerhande kennis- en innovatietrajecten. Het topsectorenbeleid is het centrale beleid vanuit de Rijksoverheid. Natuurinclusiviteit komt hierin nog maar heel beperkt voor en vooral via het meten van bodemkwaliteit en veranderingen hierin als gevolg van ingrepen door de boer. In de nieuwste kennis- en innovatieagenda van de TKI Agri & Food (2018) wordt biodiversiteit wel genoemd, maar vooral als aspect bij het klimaat en bij het zogenaamde duurzame intensiveren, als onderdeel van productie verhogende strategieën en vooral in de zin van verminderen van schade.

Tegelijkertijd leven er veel kennisvragen bij diegene die aan het experimenteren zijn met natuurinclusief werken. Op het gebied van de stadslandbouw is deze ondersteuning verdwenen, na het wegvallen van het Beleidsondersteunende Onderzoek hiervoor. Voor natuurinclusieve landbouw worden deze experimenten deels ondersteunt, via bijvoorbeeld het Living Lab Natuurinclusieve landbouw en zet onderzoek in voor dit onderwerp. Ook is kennis soms een onderdeel van Green Deals. Toch ontbreekt het aan een breed gedragen kennisagenda rond de beoogde transitie, op strategisch, tactisch en operationeel niveau. Het zou van meerwaarde zijn om met maatschappelijke partijen tot deze gedragen agenda te komen, als onderdeel van de visie over natuurinclusiviteit, met een bijbehorend budget voor het beantwoorden van onderzoeksvragen die opkomen tijdens de transitie richting meer natuurinclusief handelen in de (stads)landbouw en bouw- en recreatiesector.

Voor natuurinclusieve landbouw zien we de eerste signalen dat hieraan gewerkt wordt, bijvoorbeeld in de vorm van initiatieven als het Deltaplan Biodiversiteit en het opstellen van een werkprogramma in het kader van het landelijk netwerk natuurinclusieve landbouw. Het is nog te vroeg om te kunnen oordelen hoe succesvol deze initiatieven kunnen zijn.

Opdrachtgevers en afnemers kunnen natuurinclusieve leveringsvoorwaarden stellen

Het moment is nabij dat afnemers van voedselproducten zoals supermarkten, horeca en de verwerkende voedselindustrie, biodiversiteitsaspecten opnemen in de leveringsvoorwaarde voor producenten. Zo zien we dat de verwerkende industrie (zowel in de zuivel als bij aardappelen, groente en fruit) biodiversiteitsmaatregelen begint te vragen van haar leveranciers. Daarnaast verlangen steeds meer supermarkten van hun leveranciers dat ze een certificaat hebben dat duidelijk maakt dat zij rekening houden met biodiversiteit. Ook in de bouwwereld zien we een dergelijke ontwikkeling, bijvoorbeeld bij de uitvraag door gemeenten aan projectontwikkelaars. Door bijvoorbeeld biodiversiteitseisen op te nemen in gemeentelijke omgevingsvisies of bij de invoering van het bouwbesluit in de omgevingswet kan de overheid natuurinclusiviteit van het niveau van het afzonderlijke bouwproject verder brengen en opschalen.

7.3 Typering transitie en handelingsopties

De transitie naar natuurinclusiviteit is verder dan het prille experiment maar opschaling is zeker waar het gaat om verdergaande vormen van natuurinclusiviteit nog een grote stap

Verspreid over Nederland zijn zoals in dit rapport behandeld allerhande voorbeelden te vinden van natuurinclusief handelen om meer natuurinclusief te denken en handelen. Er zijn bedrijven die op onderdelen meer natuurinclusief handelen reeds in de praktijk toepassen. Niet alleen als experiment, maar als onderdeel van de reguliere bedrijfsvoering of bedrijfsmodellen. De verdere ontwikkeling van natuurinclusieve landbouw kan steunen op activiteiten rondom duurzame en multifunctionele landbouw in het verleden, waarbij nu nieuwe bedrijven aanhaken. De experimenten die in dit kader ondernomen worden, vinden ook steeds meer in samenhang plaats. Op de stadslandbouw na, zien we in de voorbeelden dat men activiteiten ontplooit die tot opschaling kunnen leiden. Ketenbedrijven hebben hierin het voortouw, uitgenodigd en uitgedaagd door maatschappelijke organisaties en deels door overheden. Dit zijn wel nog vrij recente initiatieven waarbij het nog onduidelijk en in beweging is waar het heen gaat en met wie. De netwerken hier omheen zijn zich nog aan het vormen en een breed gedeelde samenhangende visie en strategie zal nog nader vorm moeten krijgen.

De transitie naar natuurinclusiviteit vraagt om een veranderings- en ontwikkelingsgerichte benadering van alle partijen, maar zeker ook van overheden

De beoogde transitie naar meer natuurinclusief handelen behelst een systeemverandering; zeker als het om verdergaande ambities gaat, zoals het ombuigen van trends rondom afnemende biodiversiteit. Er moeten dan op allerlei plekken in het agro- & foodsysteem maatregelen geïntegreerd worden in de bedrijfsvoering of organisatie die tot nu toe meestal geen rol speelden en die veelal tot ingrijpende wijzigingen zullen leiden. Kenmerk van een dergelijke systeemverandering is dat het uiterst complex is om tot stand te brengen. Het is niet eenvoudig om van de reeds gebaande paden af te wijken en bestaande regels en structuren te veranderen. Er blijken veel onderlinge samenhangen en wisselwerkingen te zijn. Bovendien geldt dat als voor het ene bedrijf, een project of samenwerkingsverband of -aanpak goed uitpakt dit niet zomaar elders is toe te passen. Het is van groot belang om aanpakken te verankeren in de context van individuele natuurinclusieve initiatieven.

In het rapport is beschreven dat overheden inzetten op het ondersteunen van initiatieven en het verbinden van experimenten. Ze geven ook aan dat ze proberen om ruimte te creëren voor op datgene wat ontstaat. Daarmee is ook niet op voorhand aan te geven aan welke 'knoppen' er gedraaid moet of kan worden. Duidelijk is wel dat het handelingsperspectief afhangt van de fase waarin de transitie verkeerd. Op dit moment, nu er veel geëxperimenteerd wordt, door verschillende initiatiefnemers, is het logisch als overheid aandacht te besteden het ondersteunen van deze initiatieven, door ze te verbinden met andere partijen, kennis te delen en ze te helpen om te gaan met complexe of knellende regelgeving. Daarvoor is het nodig dat overheden zelf ook een visie hebben op de richting waarin zij vinden dat de transitie zich moet bewegen. Op basis daarvan kunnen ze, samen met de andere betrokken partijen constant bezien welk instrumentarium het beste ingezet of

---

aangepast kan worden, voor die specifieke fase in de transitie. Het belangrijkste is dat hierbij dus niet alleen gekeken wordt naar wat netwerken van initiatiefnemers nodig hebben en hoe verschillende initiatieven, doelen en interventies samenhangen, maar ook hoe zich dit verhoudt tot de visie van de overheid zelf.

Die interventies kunnen zich bijvoorbeeld richten op het bevorderen van diversiteit (in actoren, in discoursen, in hulpbronnen en/of in spelregels), of het zorgen voor overlap in activiteiten (dezelfde activiteiten op meerdere plekken en momenten) en door te pogen concrete plannen mogelijk te maken. Hierbij is het van belang te waken voor een te sterke nadruk op structuurmaatregelen (zoals infrastructuur, competenties, netwerkkenmerken en institutionele gebreken), aangezien in een transitie die structuur juist het onderwerp van de veranderingen is. Uit de literatuur over duurzaamheidsinnovatie (bijvoorbeeld Coenen *et al.*, 2015) weten we bovendien dat 1) de capaciteit om innovaties te richten op specifieke beoogde veranderingen), 2) de capaciteit om te begrijpen ondernemers nodig hebben om deze innovaties te kunnen benutten, 3) coherentie tussen verschillende beleidsinspanningen, en 4) het volgen van de ontwikkelingen en daarop inspelen, belangrijke issues zijn.

Literatuur

- Anonymous (2017). "Agenda Stad." Retrieved 30-11-2017, 2017, from <http://agendastad.nl/>.
- ABF Research (2016). Prognose bevolking-, huishoudens- en woningbehoefte 2015-2050; Tussenrapportage. Delft: ABF Research.⁸
- Arnouts, R. (2010). Regional nature governance in the Netherlands. Four decades of governance modes and shifts in the Utrechtse Heuvelrug and Midden-Brabant. PhD, Wageningen University.
- Arnouts, R., G. J. van den Born, F. Daalhuizen, H. Farjon, L. Pols, T. Tekelenburg, S. Tisma, M. van Veen, A. Gerritsen, R. Verburg, M. Wiering and G. Roovers (2013). Leren van het energieke platteland Achtergrondrapport. Rapport 1129. PBL, Den Haag.
- Arts, B. P. Leroy en J. van Tatenhove en Arts (2006). Political Modernisation and Policy Arrangements: A Framework for Understanding Environmental Policy Change. In: Public Organization Review (2006) 6: 93-106
- Baltussen, W., R. de Adelhart Toorop, A. de Blaeij, A. de Groot Ruiz, B. Janssens, K. Logatcheva, E. van Maanen, T. Ponsioen (2017). Maatschappelijke effecten van voedsel. Wageningen Economic Research, Den Haag & True Price, Amsterdam.
- Berkers, R., M. H. Borgstein, T. Emonts and H. Hillebrand (2016). Aan Tafel! Samenwerken aan groen, groei en gastvrijheid: Lessen uit Green Deals natuur & gastvrijheid. Driebergen, STIRR.
- Boerderij, 9 november 2017. Aldi compenseert meerkosten Milieukeur
- Boerderij, 7 november 2017. Ook Aldi verplicht Milieukeur voor AGF.
- Boerennatuur.nl. (2017). Natuurinclusieve landbouw: heldere definitie en meer inzet nodig. Position paper
- Boonstra, F. G., R. J. Fontein, P. Van der Wielen and M. H. Borgstein (2014). Leren van beleidsinstrumenten voor ondernemen met natuur. Wageningen, Alterra, WUR
- Bosch Slabbers Landschapsarchitecten (2016). Groene Luik: waardering en strategieën voor het behoud en versterken van de landschappelijke kwaliteit van de Zeeuwse kust. Middelburg, Bosch Slabbers Landschapsarchitecten.
- Breman, B., E. de Lijster, D. Kamphorst en N. de Sena (2014). Betrokkenheid van Bedrijven bij Natuur in Nederland. Wageningen, Wettelijke Onderzoekstaken Natuur en Milieu, Wageningen, WUR. WOT-paper 36.
- CBS, PBL, RIVM, WUR (2018a). Ammoniakemissie door de land- en tuinbouw, 1990-2016 (indicator 0101, versie 15 , 5 september 2018). www.clo.nl. Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS), Den Haag; PBL Planbureau voor de Leefomgeving, Den Haag; RIVM Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu, Bilthoven; en Wageningen University and Research, Wageningen.
- CBS, PBL, RIVM, WUR (2018b). Boerenlandvogels, 1990-2017 (indicator 1479, versie 10 , 21 september 2018). www.clo.nl. Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS), Den Haag; PBL Planbureau voor de Leefomgeving, Den Haag; RIVM Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu, Bilthoven; en Wageningen University and Research, Wageningen
- Daams, M. N. (2016). Rethinking the economic valuation of natural land: Spatial analyses of how deeply people value nature in rural areas and in cities. PhD, Rijksuniversiteit Groningen.
- De Vries, C. (2016). Natuurinclusieve landbouw op waarde gezet. Een wensbeeld voor 2025. Vakblad Natuur, Bos, Landschap, november 2017, pp. 26-27.
- De Vries, S., A. E. Buijs, F. Langers, J. M. J. Farjon, A. van Hinsberg and F. J. Sijtsma (2013). Measuring the attractiveness of Dutch landscapes: Identifying national hotspots of highly valued places using Google Maps. Applied Geography 45(0): 220-229.
- Erismans, J.W., N.J.M. van Eekeren, W.J.M. Cuijpers, J. de Wit (2014). Biodiversiteit in de melkveehouderij: Investeren in veerkracht en reduceren van risico's. Rapport 2014-042 LbD. Louis Bolk Instituut, Driebergen. 55 p.
- Erismans, J.W., N.J.M. van Eekeren, J. de Wit, C.J. Koopmans, W.J.M. Cuijpers, N. Oerlemans, B.J. Koks, (2016). Agriculture and biodiversity: a better balance benefits both. AIMS Agriculture and Food. 1(2):157-174.

---

⁸ <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2016/03/01/rapport-prognose-bevolking-huishoudens-en-woningbehoefte-2015-2050>

- Erisman, J.W., N. van Eekeren, A. van Doorn, W. Geertsema, N. Polman. (2017). Maatregelen natuurinclusieve landbouw. Louis Bolk Instituut en Wageningen University & Research
- European Commission (2014). The urban dimension of EU policies - Key features of an EU Urban Agenda.
- Farjon, J. M. J. and R. Arnouts (2013). Leren van het energieke platteland : lokale en regionale coalities voor duurzame plattelandsontwikkeling. Den Haag, PBL.
- Fontein, R. J., R. Michels, V. Linderhof, C. M. Goossen and R. de Graaff (2015). De potentie van natuurcombinaties: Inzicht en reflecties op de meerwaarde van een nieuw concept. Alterra-rapport 2648. Alterra, WUR. Wageningen.
- Geels, F. W. (2002). Technological transitions as evolutionary reconfiguration processes: a multi-level perspective and a case-study. *Research Policy* 31: 1257-1274.
- Goossen, C. M., F. Langers and T. A. De Boer (2013). Relaties tussen recreanten, ondernemers en landschap. WOt-werkdocument 329. Wageningen, Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu.
- Graaf, R.A. de (2016). Projectontwikkeling nieuwe stijl, de hedendaagse realiteit of crisisbegrip?; De veranderende rolvulling van de projectontwikkelaar geïmplementeerd in de praktijk? Amsterdam: Amsterdam School of Real Estate.
- Hoekemeijer, F. (2013, 22 juni 2013). Natuurtop: Bouwen aan biodiversiteit. Retrieved 31-10-2017, 2017, from <http://www.ouerruimte.nl/2013/bouwen-aan-biodiversiteit/>.
- Jansma, J.E., J. Chambers, E. Sabas, E.J. Veen (2015). The Urban Agriculture Circle. Second International Conference on Agriculture in an Urbanizing Society: Reconnecting Agriculture and Food Chains to Societal Needs 14-17 September 2015, Rome, Italy, p. 223 - 224.
- Jong, D. de & S. Kooij (2017). Van capacity building naar funding plus. Offspring, Castricum & Ars memorandi, Amsterdam.
- Leroy, P., J. Van Tatenhove and B. Arts (2001). Politieke modernisering en beleidsarrangementen: een interpretatiekader voor vernieuwingen in het milieubeleid. *Beleidswetenschap* 15(3): 209-234.
- Markard, J., Raven, R., Truffer, B. (2012). Sustainability transitions: an emerging field of research and its prospects. *Res. Policy* 41,955-967.
- Mattijssen, T., A. Buijs, B. Elands and R. I. Van Dam (2015). De betekenis van groene burgerinitiatieven : analyse van kenmerken en effecten van 264 initiatieven in Nederland. WOt-rapport 127. Wageningen, Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu, WUR
- Melchers, M. and G. Timmermans (1991). Haring in het IJ: de verborgen dierenwereld van Amsterdam. Amsterdam, Stadsuitgeverij Amsterdam.
- Ministerie van Economische Zaken (2014). Natuurlijk Verder - Rijksnatuurvisie 2014. Den Haag, Ministerie van Economische Zaken.
- Ministerie van Economische Zaken (2017). Kamerbrief Natuurinclusieve landbouw (DGAN-NB / 17093609). Ministerie van Economische Zaken, Den Haag
- Mulder, I. and S. Vogelaar (2016). Natuurinclusief bouwen - Achtergronddocument bij raadsmededeling over de moptie natuur inclusief bouwen (DSO/2015.1144). DSO. Den Haag, Gemeente Den Haag.
- Nationaal Groenfonds. (2014). Recreatiefonds Gemeente Sluis Oplossing voor de spagaat van de verblijfsrecreatie. Retrieved 30-10-2017, 2017, from www.nationaalgroenfonds.nl/projecten/recreatiefonds-gemeente-sluis.
- Netwerk Natuurinclusieve Landbouw (2017a). Manifest Netwerk Natuurinclusieve Landbouw. Op weg naar Nederland als Levend Lab.
- Netwerk Natuurinclusieve Landbouw (2017b). Uitvoeringsagenda Netwerk Natuurinclusieve Landbouw
- Nooteboom, S. G. and C. J. A. M. Termeer (2013). Strategies of Complexity Leadership in Governance Systems. *International Review of Public Administration* 18(1): 25-40.
- Overbeek, M. M. M. and B. Harms (2011). Samenwerken voor natuur en landschap. *Landschap* 28(3): 8.
- Overbeek, M. M. M., M.-J. Bogaardt and H. Dagevos (2015). Intermediairs die bijdragen van burgers en bedrijven aan natuur en landschap mobiliseren. WOt-technical report 48. Wageningen, Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu, WUR
- Padt, F. & Leroy, P. (2005). Een park dat geen park mag heten. De Drentsche Aa in beleidshistorisch perspectief. *Landwerk* 22(3): 157-166.
- PBL (2016a). Balans van de leefomgeving. Planbureau voor de Leefomgeving, Den Haag.
- PBL (2016b). Transformatiepotentie: woningbouwmogelijkheden in de bestaande stad; Beleidsstudie. Den Haag, Planbureau voor de Leefomgeving.⁹

⁹ <http://www.pbl.nl/sites/default/files/cms/publicaties/pbl-2017-transformatiepotentie-woningbouwmogelijkheden%20in%20de%20bestaande%20stad-2420.pdf>

-
- Platform Biodiversiteit Ecosystemen & Economie. (2013, 12 november 2014). Heijmans wil natuurinclusief bouwen. Retrieved 31-10-2017, 2017, from <http://www.platformbee.nl/heijmans-wil-natuurinclusief-bouwen/>.
- Pleijte, M., R. Beunen and R. During (2016). Rijksprojecten het natuurinclusieve werken? Een analyse van de relatie tussen rijkprojecten en de Rijksnatuurvisie. WOt-technical report 82. Wageningen, Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu, WUR.
- Provincie Zeeland (2017). Zeeuwse Kustvisie: Samen sterk voor de Zeeuwse kust. Middelburg, Provincie Zeeland.
- Rotmans, J. (2003). Transitie management, sleutel voor een duurzame samenleving. Assen, Van Gorcum.
- Salverda, I. en Kruit, J. (Ed.) (2017). De impact van innovatieve maatschappelijke initiatieven op een natuur-inclusieve samenleving. Wageningen, Wageningen Environmental Research.
- Schulz, M., I. De Heijer, J. H. De Baas and M. Van der Steen (2017). Sturen en stromen: Overheid in een samenleving waarin iedereen stuurt. Den Haag, Nederlandse School voor Openbaar Bestuur.
- Smits, M. J. W. and E. Bos (2016). Het stimuleren van ondernemen met natuur: handelingsopties voor de overheid. WOt-technical report 83. Wageningen, Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu, WUR.
- Smits, M. J. W., C. M. Van der Heide, H. Dagevos, T. Selnes and C. M. Goossen (2016). Natuurinclusief ondernemen: van koplopers naar mainstreaming? WOt-technicalreport 63. Wageningen, Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu, WUR.
- Staatsbosbeheer (2016). Groene metropool. Amersfoort, Staatsbosbeheer.
- Stuiver, M. (2008). Regime change and storylines. (PhD), Wageningen University / Twente University, Wageningen.
- Taskforce Bouwagenda (2017). De Bouwagenda: Bouwen aan de kwaliteit van leven. Delft, De Bouwagenda.
- TKI Agri & Food (2016). Innovatieagenda TKI Agri & Food.
- TKI Agri & Food (2017). Call 2018 TKI Agri & Food.
- Uhl-Bien, M., M. Ross and B. McKelvey (2007). Complexity Leadership Theory: Shifting Leadership from the Industrial Age to the Knowledge Era. *The Leadership Quarterly* 18(4): 298-318.
- Van Dam, R. I. (2016). Bonding by doing : the dynamics of self-organizing groups of citizens taking charge of their living environment. PhD, Wageningen University.
- Van Dam, R. I., T. Mattijssen, J. Vader, A. Buijs and J. Donders (2016). De betekenis van groene zelf-governance: Analyse van verschillende vormen van dynamiek rond praktijken van groene zelf-governance. WOt-technical report 73. Wageningen, Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu, WUR
- Van Dam, R. I., I. E. Salverda, R. During and M. Duineveld (2014). Burgers en hun landschap: burger-participatie en maatschappelijk initiatief. Wageningen, Alterra Wageningen UR.
- Van den Bosch, S. and Rotmans, J. (2008). Deepening, Broadening and Scaling up. A framework for steering transition experiments. Essay 02, Delft/Rotterdam: Knowledge Centre for Sustainable System Innovations and Transitions (KCT).
- Van der Hoeven, D. and H. Horsten (2010). Verbreden, verdiepen en opschalen. Amsterdam, KSI.
- Van Hal, A., B. Dulski and A. M. Postel (2016). Lessen uit het verleden: Eco-wijken toen – bestaande wijken nu Breukelen, Nyenrode Business Universiteit
- Van Doorn, A., H. Korevaar, D. Melman, N. Polman, T. Vogelzang, J. Westerink (2016). Food for thought: natuurinclusieve landbouw. <http://dx.doi.org/10.18174/401503>. Wageningen University & Research.
- Van Doorn, A., J. Westerink, W. Nieuwenhuizen, D. Melman, R. Schrijver & B. Breman (2017). Verder vergroenen, verder verbreden. Naar een effectieve bijdrage van het Europees landbouwbeleid voor agrarisch natuurbeheer aan groene opgaven. Wageningen, Wageningen Environmental Research, rapport 2822
- Van Leenders, C. and A.-M. Bor (2014). Green Deal Bedrijven en Biodiversiteit: Inzichten uit de Community of Practice. Utrecht, DuurzaamDoor. Rijksdienst voor Ondernemend Nederland, Utrecht
- Van Tatenhove, J., B. Arts and P. Leroy (2000). Political Modernization and the Environment; the Renewal of Environmental Policy Arrangements. Dordrecht, Kluwer Academic Publishers.
- Veen, E., B. Breman, J.E. Jansma (2012) Stadslandbouw: een verkenning van groen en boer zijn in en om de stad. Wageningen UR, Lelystad/Wageningen.

Niet gepubliceerde bronnen

- Goossen, C. M. and F. Langers (2013). Bereidheid van de waterrecreatiesector om te investeren in hun omgeving. Interne Notities. Wageningen, Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu.

Verantwoording

Dit project werd begeleid door Hendrien Bredenoord (PBL), Martin Goossen (Wageningen Environmental Research) en andere leden van het projectteam Natuur en maatschappij van het PPlanbureau voor de Leefomgeving. Een groot deel van het onderzoek rust op de resultaten van interviews. De interviewverslagen zijn voorgelegd aan de respondenten en de conclusies zijn vervolgens per case voorgelegd en met hen besproken in groepsgesprekken. Het rapport is ook per case aan hen voorgelegd ter commentaar.

Het rapport is gereviewed door Dana Kamphorst (Wageningen Environmental Research).

De auteurs bedanken de begeleiding, de respondenten en de reviewer voor hun bijdrage aan het tot stand komen van deze rapportage.

Bijlage 1   Organisaties die hebben deelgenomen aan interviews en groepsgesprekken

Een lijst met geïnterviewden en deelnemers van de desbetreffende organisaties aan de groepsgesprekken is in het kader van de AVG niet openbaar beschikbaar.

Natuurinclusieve landbouw

Noorderlandmelk
BoerenNatuur.nl
RVO
Kening fan 'e Greide
Willem en Drees
Stichting Veldleeuwerik
Rabobank
PBL
Suikerunie
ZLTO
Royal A-ware
Hak Groenten
Vogelbescherming Nederland
Ministerie van Economische Zaken

Stadslandbouw

Wageningen Plant Research
Wageningen Universiteit
Rechtstreex
Ruaf foundation
Gemeente Ede
Eetbaar Rotterdam
Food for good

Natuurinclusief bouwen

Gemeente Amsterdam
Heijmans Vastgoed
Ministerie EZ
Gemeente Utrecht
BAM
NEPROM
Vogelbescherming
StudioNineDots
Staatsbosbeheer

Natuurinclusieve verblijfsrecreatie

Roompot Projects
Provincie Zeeland
Strandcamping Groede
Gemeente Sluis
Zeeuwse Milieufederatie
RECRON
Wageningen Environmental Research

Bijlage 2 Interviewopzet

De gesprekken zijn opgezet als semigestructureerde open interviews. Er is hiervoor een interview guideline opgesteld en gebruikt. In het eerste kwartaal van 2018 is er vanwege de grote dynamiek met een aantal respondenten rondom natuurinclusieve landbouw opnieuw contact geweest. Toen is niet de hele vragenlijst gevolgd, maar is vooral gevraagd naar nieuwe ontwikkelingen en de betekenis daarvan voor de ontwikkeling van het betreffende natuurinclusieve maatschappelijk initiatief. De volgende vragen stonden centraal in de interviews:

1. Wat is naar, uw mening, de essentie? [discours]
  - a. Welke waarde wordt hierin gecreëerd? [waarde in brede zin]
  - b. Hoe wordt georganiseerd dat dit gebeurt? "businessmodel"?
  - c. Wanneer is het geslaagd?
2. Wat is de rol van natuur hierin?
  - a. Hoe wordt natuur geoperationaliseerd?
  - b. In welke vorm en mate wordt deze natuur hier beter van?
3. Waar zit de grootste vernieuwing?
4. Wie willen dit?
  - a. Sprake hecht netwerk/ coalitie partijen? Ontbreken er belangrijke actoren?
  - b. Wat zijn krachten en beperkingen van dit netwerk of coalitie? (hulpbronnen)
  - c. Andere kenmerken?
5. Hoe is het streven ontstaan?
  - a. Welk ontwikkelingspad is doorlopen?
6. Welke obstakels zijn overwonnen en welke resultaten bereikt?
  - a. Discours
  - b. Actoren (netwerk)
  - c. Hulpmiddelen (verdienmodellen)
  - d. Regels (regelgeving, maar ook andere regels, waaronder informele)
7. Welke obstakels zijn nog niet genomen?
  - a. Zoals: opname door de markt, regelgeving, verdienmodel, betrokkenheid van de keten, sociaal kapitaal, kennis, etc.
  - b. Waarom is dat wel nodig? Wat gaat er anders mis?
  - c. Wanneer wordt het kantelpunt bereikt?
8. Wat zijn de grootste barrières / bedreigingen voor verdere opschaling?
  - a. Discours
  - b. Actoren (netwerk)
  - c. Hulpmiddelen (verdienmodellen)
  - d. Regels (regelgeving, maar ook andere regels, waaronder informele)
9. Welke opties zijn er om kansen te vergroten?
  - a. Ontwikkelen van een gemeenschappelijk discours (motieven)
  - b. Het betrekken van actoren, ketenpartijen en hun samenwerking
  - c. Vormgeving van verdien- en bedrijfsmodellen
  - d. Kennisontwikkeling en -verspreiding
  - e. Regelgeving
10. Wat zijn goede praktijkvoorbeelden?
  - a. Zijn er ook "negatieve" voorbeelden?
  - b. Waarom zijn deze niet goed?

Verschenen documenten in de reeks Technical reports van de Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu vanaf 2016

WOT-technical reports zijn verkrijgbaar bij het secretariaat van Unit Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu te Wageningen. T 0317 – 48 54 71; E info.wnm@wur.nl

WOT-technical reports zijn ook te downloaden via de website www.wur.nl/wotnatuurenmilieu

61	Berg, F. van den, A. Tiktak, J.J.T.I. Boesten & A.M.A. van der Linden (2016). <i>PEARL model for pesticide behaviour and emissions in soil-plant systems; Description of processes</i>	78	Koffijberg K., J.S.M. Cremer, P. de Boer, J. Postma & K. Oosterbeek & J.S.M. Cremer (2016). <i>Broedsucces van kustbroedvogels in de Waddenzee in 2014.</i>
62	Kuiters, A.T., G.A. de Groot, D.R. Lammertsma, H.A.H. Jansman & J. Bovenschen (2016). <i>Genetische monitoring van de Nederlandse otterpopulatie; Ontwikkeling van populatieomvang en genetische status 2014/2015</i>	79	Sanders, M.E. G.W.W Wamelink, R.M.A. Wegman & J. Clement (2016). <i>Voortgang realisatie nationale natuurbelid; Technische achtergronden van een aantal indicatoren uit de digitale Balans van de Leefomgeving 2016.</i>
63	Smits, M.J.W., C.M. van der Heide, H. Dagevos, T. Selnes & C.M. Goossen (2016). <i>Natuurinclusief ondernemen: van koplopers naar mainstreaming?</i>	80	Vries, S. de & I.G. Staritsky (2016). <i>AVANAR 2.0 nader beschreven en toegelicht; Achtergronddocumentatie voor Status A.</i>
64	Pouwels, P., M. van Eupen, M.H.C. van Adrichem, B. de Knegt & J.G.M. van der Gref (2016). <i>MetaNatuurplanner v2.0. Status A</i>	81	Kuiters, A.T., G.A. de Groot, D.R. Lammertsma, H.A.H. Jansman & J. Bovenschen (2016). <i>Genetische monitoring van de Nederlandse otterpopulatie; Ontwikkeling van populatieomvang en genetische status 2015/ 2016.</i>
65	Broekmeyer, M.E.A. & M.E. Sanders (2016). <i>Natuurwetgeving en het omgevingsrecht. Achtergrond-document bij Balans van de Leefomgeving, 2014</i>	82	Pleijte, M., R. Beunen & R. During (2016). <i>Rijksprojecten: hét natuurinclusieve werken? Een analyse van relaties tussen rijksprojecten en de Rijksnatuurvisie</i>
66	Os, J. van, J. H.S.D. Naeff & L.J.J. Jeurissen (2016). <i>Geografisch informatiesysteem voor de emissieregistratie van landbouwbedrijven; GIABplus-bestand 2013 – Status A</i>	83	Smits, M.J.W. en E.J. Bos (2016). <i>Het stimuleren van ondernemen met natuur: handelingsopties voor de overheid</i>
67	Ingram, V.J., L.O. Judge, M. Luskova, S. van Berkum & J. van den Berg (2016). <i>Upscaling sustainability initiatives in international commodity chains; Examples from cocoa, coffee and soy value chains in the Netherlands.</i>	84	Horst, M.M.S. ter, W.H.J. Beltman & F. van den Berg (2016). <i>The TOXSWA model version 3.3 for pesticide behaviour in small surface waters; Description of processes</i>
68	Duin van W.E., H. Jongerius, A. Nicolai, J.J. Jongma, A. Hendriks & C. Sonneveld (2016). <i>Friese en Groninger kwelderwerken: Monitoring en beheer 1960-2014.</i>	85	Mattijssen, T.J.M. (2016). <i>Ideaaltypen en analysekader van groene burgerinitiatieven; Bijlage bij het rapport 'De betekenis van groene burgerinitiatieven: analyse van kenmerken en effecten van 264 initiatieven in Nederland'</i>
69	Ehlert, P.A.I., T.A. van Dijk & O. Oenema (2016). <i>Opname van struviet als categorie in het Uitvoeringsbesluit Meststoffenwet. Advies.</i>	86	Wösten, J.H.M., F. de Vries & J.G. Wesseling (2016). <i>BOFEK2012 versie 2; Status A</i>
70	Ehlert, P.A.I., H.J. van Wijnen, J. Struijs, T.A. van Dijk, L. van Schöll, L.R.M. de Poorter (2016). <i>Risicobeoordeling van contaminanten in afval- en reststoffen bestemd voor gebruik als covergistingmateriaal</i>	87	Pleijte, M., R. During & R. Michels (2016). <i>Nationale parken in transitie; governance-implicaties van een veranderend beleidskader</i>
71	Commissie Deskundigen Meststoffenwet (2016). <i>Protocol beoordeling stoffen Meststoffenwet. Versie 3.2</i>	88	Mol-Dijkstra, J.P. & G.J. Reinds (2017). <i>Technical documentation of the soil model VSD+; Status A</i>
72	Kramer, H., J. Clement (2016). <i>Basiskaart Natuur 2009. Een landsdekkend basisbestand voor de terrestrische natuur in Nederland</i>	89	Arets, E.J.M.M., J.W.H van der Kolk, G.M. Hengeveld, J.P. Lesschen, H. Kramer, P.J. Kuikman & M.J. Schelhaas (2017). <i>Greenhouse gas reporting for the LULUCF sector in the Netherlands. Methodological background, update 2016</i>
73	Dam, R.I. van, T.J.M. Mattijssen, J. Vader, A.E. Buijs & J.L.M. Donders (2016). <i>De betekenis van groene zelf-governance. Analyse van verschillende vormen van dynamiek in de praktijk.</i>	90	Bruggen, C. van, A. Bannink, C.M. Groenestein, J.F.M. Huijsmans, H.H. Luesink, S.V. Oude Voshaar, S.M. van der Sluis, G.L. Velthof & J. Vonk (2017). <i>Emissies naar lucht uit de landbouw in 2014. Berekningen met het model NEMA</i>
74	Hennekens, S.M., M. Boss & A.M. Schmidt (2016). <i>Landelijke Vegetatie Databank; Technische documentatie, Status A</i>	91	Os van, J., M.G.T.M. Bartholomeus, L.J.J. Jeurissen & C.G. van Reenen (2017). <i>Rekenregels rundvee voor de landbouwtelling. Verantwoording van het gebruik van I&R gegevens voor de landbouwtelling</i>
75	Knegt, B. de, et al. (2016). <i>Kansenkaarten voor duurzaam benutten van Natuurlijk Kapitaal</i>	92	Haas, W. de, R.J. Fontein & M. Pleijte (2017). <i>Is eenvoudig beter? Twee essays natuur en landschap in het nieuwe omgevingsbeleid</i>
76	Commissie Deskundigen Meststoffenwet (2016). <i>Advies 'Mestverwerkingspercentages 2017'</i>	93	Schuiling, C., A.M. Schmidt, I.J. La Rivière & R.A. Smidt (2017). <i>Beschermde gebiedenregister; Technische documentatie, Status A.</i>
77	W.H.J. Beltman, C. Vink & A. Poot (2016). <i>Calculation of exposure concentrations for NL standard scenarios by the TOXSWA model; Use of FOCUS_TOXSWA 4.4.3 software for plant protection products and their metabolites in Dutch risk assessment for aquatic ecosystems</i>		

94	Henkens, R.J.H.G., M.M.P. van Oorschot en J. Ganzevles (2017). <i>Bijdrage van Green Deals aan de beleidsdoelen voor natuur en biodiversiteit</i>	111	Commissie Deskundigen Meststoffenwet (2017). <i>Advies Mestverwerkingspercentages 2018</i> .
95	Arets, E.J.M.M., J.W.H van der Kolk, G.M. Hengeveld, J.P. Lesschen, H. Kramer, P.J. Kuikman & M.J. Schelhaas (2017). <i>Greenhouse gas reporting for the LULUCF sector in the Netherlands. Methodological background, update 2017</i>	112	Koffijberg K., J.S.M. Cremer, P. de Boer, J. Nienhuis, H. Schekkerman, J. Postma & K. Oosterbeek (2017). <i>Broedsucces van kustbroedvogels in de Waddenzee. Resultaten 2015-2016 en trends in broedsucces in 2005-2016</i> .
96	Ijsseldijk, L.L., M.J.L. Kik, L. Solé & A. Gröne (2017). <i>Postmortaal onderzoek van bruinvissen (Phocoena phocoena) uit Nederlandse wateren, 2016</i> .	113	Arets, E.J.M.M., J.W.H van der Kolk, G.M. Hengeveld, J.P. Lesschen, H. Kramer, P.J. Kuikman & M.J. Schelhaas (2018). <i>Greenhouse gas reporting for the LULUCF sector in the Netherlands. Methodological background, update 2018</i>
97	Verburg, R.W., W.H.G.J. Hennen, L.F. Puister, R. Michels & K. van Duijvendijk (2017). <i>Estimating costs of nature management in the European Union; Exploration modelling for PBL's Nature Outlook</i>	114	Bos-Groenendijk, G.I. en C.A.M. van Swaay (2018). <i>Standaard Data Formulieren Natura 2000-gebieden; Aanvullingen vanwege wijzigingen in Natura 2000-aanwijzingsbesluiten</i>
98	Bruggen, C. van, A. Bannink, C.M. Groenestein, J.F.M. Huijsmans, H.H. Luesink, S.V. Oude Voshaar, S.M. van der Sluis, G.L. Velthof & J. Vonk (2017). <i>Emissies naar lucht uit de landbouw in 2015. Berekeningen met het model NEMA</i>	115	Vonk, J. , S.M. van der Sluis, A. Bannink, C. van Bruggen, C.M. Groenestein, J.F.M. Huijsmans, J.W.H. van der Kolk, L.A. Lagerwerf, H.H. Luesink, S.V. Oude Voshaar & G.L. Velthof (2018.) <i>Methodology for estimating emissions from agriculture in the Netherlands – update 2018. Calculations of CH4, NH3, N2O, NOx, PM10, PM2.5 and CO2 with the National Emission Model for Agriculture (NEMA)</i>
99	Kuiters, A.T., G.A. de Groot, D.R. Lammertsma, H.A.H. Jansman & J. Bovenschen (2017). <i>Genetische monitoring van de Nederlandse otterpopulatie; Ontwikkeling van populatieomvang en genetische status 2016/2017</i>	116	Ijsseldijk, L.L., M.J.L. Kik, & A. Gröne (2018). <i>Postmortaal onderzoek van bruinvissen (Phocoena phocoena) uit Nederlandse wateren, 2017. Biologische gegevens, gezondheidsstatus en doodsoorzaken</i> .
100	Adriaanse, P.I. & W.H.J Beltman (2017) <i>Comparison of pesticide concentrations at drinking water abstraction points in The Netherlands simulated by DROPLET version 1.2 and 1.3.2 model suites</i>	117	Mattijssen, T.J.M. & I.J. Terluin (2018). <i>Ecologische citizen science; een weg naar grotere maatschappelijke betrokkenheid bij de natuur?</i>
101	Daamen, W.P., A.P.P.M. Clercx & M.J. Schelhaas (2017). <i>Veldinstructie Zevende Nederlandse Bosinventarisatie (2017-2021)</i> .	118	Aalbers, C.B.E.M., D. A. Kamphorst & F. Langers (2018). <i>Bedrijfs- en burgerinitiatieven in stedelijke natuur. Hun succesfactoren en knelpunten en hoe de lokale overheid ze kan helpen slagen</i> .
102	Boer, T.A. de & F.L. Langers (2017). <i>Maatschappelijk draagvlak voor natuurbeleid en betrokkenheid bij natuur in 2017</i>	119	Bruggen, C. van, A. Bannink, C.M. Groenestein, J.F.M. Huijsmans, L.A. Lagerwerf, H.H. Luesink, S.M. van der Sluis, G.L. Velthof & J. Vonk (2018). <i>Emissies naar lucht uit de landbouw in 2016. Berekeningen met het model NEMA</i>
103	Buijs, A.E., B.H.M. Elands & C.S.A. van Koppen (2017) <i>Vijftiendertig jaar burgerbetrokkenheid in het natuurbeleid. Analyse van beleidsdiscoursen en publiek draagvlak</i>	121	Farjon, J.M.J., A.L. Gerritsen, J.L.M. Donders, F. Langers & W. Nieuwenhuizen (2018). <i>Conditie voor natuurinclusief handelen. Analyse van vier praktijken van natuurinclusief ondernemen</i>
104	Cremer, J.S.M., S.M.J.M. Brasseur., A. Meijboom, J. Schop & J.P. Verdaat (2017). <i>Monitoring van gewone en grijze zeehonden in de Nederlandse Waddenzee, 2002-2017</i>	122	Gerritsen, A.L., D.A. Kamphorst & W. Nieuwenhuizen (2018). <i>Instrumenten voor maatschappelijke betrokkenheid. Overzicht en analyse van vier cases</i>
105	Glorius, S.T., A. Meijboom, J.T. van der Wal & J.S.M. Cremer (2017). <i>Ontwikkeling van enkele mosselbanken in de Nederlandse Waddenzee, situatie 2016</i>	123	Vullings, L.A.E., A.E. Buijs, J.L.M. Donders, D.A. Kamphorst, H. Kramer & S. de Vries (2018). <i>Monitoring van groene burgerinitiatieven; Analyse van de resultaten van een pilot en nulmeting in vier gemeenten</i>
106	Hennekens, S.M., W.A. Ozinga & J.H.J. Schaminée (2017). <i>BioScore 3 – Plants. Background and pre-processing of distribution data</i>	124	Boonstra, F.G., Th.C.P. Melman, W. Nieuwenhuizen & A. Gerritsen (2018). <i>Aanpak evaluatie stelselvernieuwing agrarisch natuurbeheer; Uitgangspunten en opties voor een beleidsevaluatie</i>
107	Melman, Th.C.P., M.H.C. van Adrichem, M. Broekmeyer, J. Clement, R. Jochem, H.A.M. Meeuwssen, F.G.W.A. Ottburg, A.G.M. Schotman & T. Visser (2017). <i>Natuurcombinaties en Europese natuurdoelen; Ontwikkeling van een methode om natuurdoelen te realiseren buiten het Natuurnetwerk Nederland</i>	125	Vullings, L.A.E., A.E. Buijs, J.L.M. Donders & D.A. Kamphorst (2018). <i>Monitoring van groene burgerinitiatieven; Methodiek, indicatoren en ervaring met pilot en nulmeting</i> .
108	Vries, S. de, W. Nieuwenhuizen & J.M.J. Farjon (2017) <i>HappyHier: hoe gelukkig is men waar?; Gegevensverzameling en bepaling van de invloed van het type grondgebruik - deel I</i> .	126	Beltman, W.H.J., M.M.S. ter Horst, P.I. Adriaanse & A. de Jong (2018). <i>Manual for FOCUS_TOXSWA v5.5.3 and for expert use of TOXSWA kernel v3.3; User's Guide version 5</i>
109	Overbeek, M.M.M., E. Smeets & D. Verhoog (2017). <i>Biobased materials, circulaire economie en natuurlijk kapitaal</i> .		
110	Pouwels, R., G.W.W. Wamelink, M.H.C. van Adrichem, R. Jochem, R.M.A. Wegman en B. de Knecht. (2017). <i>MetaNatuurplanner v4.0 - Status A; Toepassing voor Evaluatie Natuurpact</i>		

Thema Periodieke
Evaluatie Natuurbeleid
Wettelijke Onderzoekstaken
Natuur & Milieu
P.O. Box 47
6700 AA Wageningen
T (0317) 48 54 71
E info.wnm@wur.nl

ISSN 2352-2739

www.wur.nl/wotnatuurenmilieu

De missie van Wageningen University & Research is 'To explore the potential of nature to improve the quality of life'. Binnen Wageningen University & Research bundelen 9 gespecialiseerde onderzoeksinstituten van Stichting Wageningen Research en Wageningen University hun krachten om bij te dragen aan de oplossing van belangrijke vragen in het domein van gezonde voeding en leefomgeving. Met ongeveer 30 vestigingen, 5.000 medewerkers en 10.000 studenten behoort Wageningen University & Research wereldwijd tot de aansprekende kennisinstellingen binnen haar domein. De integrale benadering van de vraagstukken en de samenwerking tussen verschillende disciplines vormen het hart van de unieke Wageningen aanpak.

